

אשנב לדרכי עבודתו של הרב דוד צבי הופמן בפסיקת הלכה

טובה גנזל ואלי פישר*

הרב דוד צבי הופמן (להלן: רדצ"ה, 1843–1921) נולד בוורבו שבהונגריה (כיום Vrbové שבסלובקיה) וחונך בישיבותיה, בין היתר, אצל הרב משה שיק (1807–1879, המכונה גם "מהר"ם שיק") בירגן (כיום Svätý Jur שבסלובקיה), ואצל הרב עזריאל הילדסהיימר באייזנשטט. לאחר מכן, עבר רדצ"ה לגרמניה. שם השלים תואר שלישי באוניברסיטת האלה (Halle) וחי עד לפטירתו. רדצ"ה נודע בעיקר בשל מעמדו בין רבני גרמניה בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים, כהונתו כראש בית המדרש לרבנים בברלין (1899–1920) והכתיבה הענפה שהותיר אחריו: פירוש לרוב חלקי התורה שבו התמודד עם טענותיהם של מבקרי המקרא בדורו, שאלות ותשובות הלכתיות, כמה חיבורים על הספרות התלמודית בדגש על התהוות חיבורים תנאיים ומחקר אקדמי שמטרתו לשחזר שלבים בהתפתחות ההלכה.¹ לאחרונה אף פורסמו דרשות נוספות של רדצ"ה שטרם ראו אור.² עם זאת, עיקר תשומת הלב המחקרית הוקדשה להתמודדותו של רדצ"ה עם המחקר הביקורתי של המקרא, שצבר תאוצה בדורו, ואילו לכתיבתו ההלכתית יוחדו מחקרים בודדים.³

* ד"ר טובה גנזל, החוג הרב תחומי למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן; מר אלי פישר, החוג לתולדות עם ישראל, אוניברסיטת תל אביב. אנו מבקשים להודות לרב שלמה הופמן שאפשר לנו לעיין בכתבי היד שיש ברשותו ובידי המשפחה, בנוסף להערותיו החשובות באשר לדרכי כתיבת המחברת; וכן לד"ר יוחאי בן-גדליה, מנהל הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, על הסיוע באיתור חלק מהתשובות שעליהם מבוסס מחקר זה.

¹ סיכום של מורשתו ראו: רא"מ ליפשיץ, "רבי דוד הופמן", בתוך: ראיות מכריעות נגד וולאהאוזן (ירושלים, 1928), עמ' xv–vii (הספר בגרמנית פורסם ב-1904, ותורגם לעברית במהדורת תרפ"ח-1928. בתרגום נוסף המבוא הסוקר את הביוגרפיה של רדצ"ה); אסף ידידיה, ביקורת מבוקרת (ירושלים, תשע"ג) עמ' 109–116; Alexander Marx, *Essays in Jewish Biography* (Philadelphia, 1947), pp. 185–222.

² Moshe Baumel, *Die Neu-Pharisäer, Ein Bildungsideal für das Rabbinat der Einheitsgemeinde nach den halachischen Gutachten und Reden von David Zwi Hoffmann* (Münster, 2020).

³ ראו על רדצ"ה בעיקר כחוקר מקרא, באנציקלופדיה מקראית, בערך מקרא, חקר המקרא, 5, עמ' 414–415 (מעניין לציין כי רדצ"ה מצוי בערך על חקר המקרא ואילו פרשנים בני דורו כדוגמת הרש"ר הירש קוטלגו בערך תנ"ך: פרשנות 8:736); רן הכהן, מחדשי הברית הישנה, התמודדות חכמת ישראל בגרמניה עם ביקורת המקרא במאה התשע-עשרה, (תל אביב, תשס"ז), עמ' 168–172; ידידיה, ביקורת מבוקרת (לעיל, הע' 2), עמ' 133–137, 177–180.

David Ellenson and Richard Jacobs, "Scholarship and Faith: David Hoffman and His Relationship to 'Wissenschaft des Judentums'", *Modern Judaism* 8:1 (Feb. 1988), pp. 27–40; Mosche Baumel, *Orthodoxie und Wissenschaft: der Weg von Rabbiner David Zwi Hoffmann* (Münster, 2013); Marc B. Shapiro, "Rabbi David Tsevi Hoffmann on Orthodox Involvement with the Hebrew University", *Tradition* 33:3 (Spring 1999), pp. 88–93; Baruch J. Schwartz, "The Pentateuch as Scripture and the Challenge of Biblical Criticism: Responses among Modern Jewish Thinkers and Scholars", in: *Jewish Concepts of Scripture* (New York, 2012), pp. 203–229.

מחקרים אלו הוקדשו בעיקרם לדרך שבה התמודד רדצ"ה בתשובותיו ההלכתיות עם האתגרים של המודרנה, עם תנועות רפורמיות, עם תופעת החילון ועם מעמדם ההלכתי של התפתחויות טכנולוגיות ורפואיות.⁴ סקירות שונות הכוללות דיון בכתיבתו ההלכתית של רדצ"ה ניתן למצוא במבוא לספריו, באסופת עדויות של תלמידיו בבית המדרש⁵ ובסקירות שונות שמשרטטות את דמותו כפוסק או את מורשתו.

רשימה כוללת של כל כתבי רדצ"ה בין השנים 1873–1910 מצויה בסוף ספר מאמרים שנכתבו לכבוד יום הולדתו השבעים.⁶ רשימה זו הושלמה לאחר מותו על ידי עקיבא פוזנר, והיא נמצאת בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי על שם פוזנר.⁷ ייחודה של רשימה זו הוא בכך שהיא כוללת פריטים ייחודיים שאינם מצויים בקטלוגים מוכרים. מכתבים שמצויים בתיק הארכיוני מעידים על פעילות ענפה של פוזנר. הוא כתב לאישים שונים שהעריך או שידע שעמדו בקשר עם רדצ"ה, וביקש מהם לשלוח לו מכתבים, תשובות הלכתיות ודברי תורה של רדצ"ה, אם היו כאלה ברשותם. בתיק הארכיוני מצויים גלויות ומכתבים עם תשובות ששלח רדצ"ה לנמענים שונים, שקיבל פוזנר כמענה לפנייתו. כך, יש בידינו עדות למאמץ הרב שהשקיע פוזנר ביצירת רשימה מקיפה של כתבי רדצ"ה.

אולם הספרות הקיימת על תשובותיו ההלכתיות של רדצ"ה דנה רק בפסיקתו כפי שהיא הופיעה בספרו מלמד להועיל, ולא עוסקת בהתפתחותו של רדצ"ה כפוסק הלכה. החוקרים אף ציינו שרוב מוחלט של התשובות הכלולות בספר זה מופיעות ללא תאריכים וללא

⁴ ראו: יהושע מרקוביץ, "רדצ" הופמן – השקפתו בענייני תורה ומדע ועמדתו בשאלות הזמן" (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 1968; דוד אלינסון ודניאל גורדיס, ברית אמונים: גיור, הלכה, ומדיניות קהילתית בספרות השו"ת במאה ה-19 ובמאה ה-20 (ירושלים, תשע"ד) עמ' 60–65;

Jonathan M. Brown, *Modern Challenges to Halakhah [as Reflected in David Hoffmann's Melammed Leho'il]* (Chicago, 1969); Daniel H. Gordis, "David Zevi Hoffmann on Civil Marriage: Evidence of a Traditional Community under Siege", *Modern Judaism* 10:1 (Feb. 1990), pp. 85–103; Adam S. Ferziger, *Exclusion and Hierarchy: Orthodoxy, Nonobservance, and the Emergence of Modern Jewish Identity* (Philadelphia, 2005), pp. 171–185.

⁵ ראו את עדותו של לאו יונג בספר הכולל אסופת זכרונות של תלמידי בית המדרש בברלין: "תשובותיו ההלכתיות, אשר למרבה הצער ערוכות מתוך חלקי אגרות או נכתבו בחיפזון גדול, מגלות לא רק את שליטתו המעולה בספרות ההלכה יחד עם ענווה כמעט לא מודעת ונוגעת ללב, אלא גם את שחרורו המוחלט של רבנו מפחד ההוראה (הפחד מקבלת החלטות), ליקוי לא נדיר בקרב הגדולים בני זמננו...", בתוך: אסף ידידיה (עורך), בתי מדרש נוסח אשכנז – זיכרונות של בוגרי הסמינרים לרבנים בגרמניה ואוסטריה (ירושלים, תש"ע), עמ' 246–247.

⁶ Leopold Fischer, "Bibliographie der Schriften und Aufsätze des Dr. D. Hoffmann", in: *Festschrift zum Siebzigsten Geburtstag David Hoffmann's* (Berlin, 1914), pp. vii–xxxiv. כותרתו העברית של הספר היא: "ספר לדוד צבי: כולל דברי תורה ומדע לכבוד דוד צבי האפפמאנן ביום מלאת לו שבעים שנה, מאת חבריו תלמידיו וידידיו; נערך על ידי מאיר הילדעסהיימער, יוסף וואהלגעמוטה, שמעון עפפענשטיין." מכתבים ומסמכים נוספים מצויים במונוגרפיה על רדצ"ה שחיבר הרב ד"ר עקיבא (ארתור) פוזנר, בוגר הסמינר לרבנים בברלין, שכינה בקהילות בגרמניה עד עלייתו ארצה, בעקבות עליית הנאצים לשלטון. המונוגרפיה לא התפרסמה והשתמרה בארכיון האישי של פוזנר שהופקד בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי. פוזנר (לעיל, הע' 6), עמ' 40–168.

שמות הנמענים, ולכן אי אפשר לעמוד על ההתפתחות הכרונולוגית של השקפת עולמו ההלכתית.⁸ בדיון שלפנינו נציע כי ניתן לשחזר התפתחות הכרונולוגית של רדצ"ה כפוסק הלכה. לשם כך, נקדים ונפרוש את היריעה של כתיבתו ההלכתית שהגיעה לידינו, בדפוס ובכתבי יד.

תיעוד תשובותיו ההלכתיות של רדצ"ה

ספר מלמד להועיל פורסם בשלוש חוברות בין 1926 ל-1932,⁹ אחרי פטירתו של רדצ"ה. המוציא לאור היה בנו, משה יהודה הופמן, שארגן וסידר את התשובות מחדש, על בסיס מחברות שבהן כתב רדצ"ה בעיקר תשובות הלכתיות, אבל גם תכנים מגוונים אחרים. המחברת העיקרית, שבה נמצאות רוב התשובות שמופיעות בספר ושהקדמתה מופיעה בהקדמת הספר הנדפס (להלן: "המחברת"), נמצאת בידי המשפחה.¹⁰ נוסף על כך עשרות תשובות הלכתיות שרדצ"ה שיגר לשואלים במכתבים ובגלויות שמורות בארכיונים מוסדיים ופרטיים הפזורים על פני תבל. כתיבי היד נמצאים באוספי שברון¹¹ ואונא,¹² בספרייה הלאומית ובאוסף יהודה לואיס לויין בישיבה-אוניברסיטה (Yeshiva

8 ראו: פרוזגר (לעיל, הערה 4) עמ' 173; בראון (לעיל, הערה 4), עמ' 24–25; גורדיס, "רדצ"ה על גישוים אורחיים" (לעיל, הערה 4), עמ' 88. האחרון כותב במפורש: "Unlike many posekim, he neglected to date his teshuvot (responsa), making it virtually impossible to trace the development of his thought on a given issue."

9 המהדורות הראשונות של שלושת חלקי הספר מלמד להועיל יצאו לאור על ידי דפוס "חרמון" בפרנקפורט על נהר מיין כדלהלן: חלק א': שו"ת על אורח חיים, תרפ"ו; חלק ב': שו"ת על יורה דעה, תרפ"ו; חלק ג': שו"ת על אבן העזר וחושן משפט חידושים והערות על כמה מקומות בתלמוד ובמפרשיו, תרצ"ב. מהדורה שנייה יצאה לאור בניו-יורק בשנת 1954. מהדורה חדשה יצאה לאור לאחרונה בעריכה חדשה: דוד צבי האפפמאן (הופמן), שו"ת מלמד להועיל כולל שאלות ותשובות על ד' חלקי שו"ע והערות על הש"ס, בעריכה חדשה ע"י הרב דוד צבי הופמן נינו של המחבר, תש"ע.

10 מחברת זו נמצאת בידי משפחת הופמן, ואנו מודים לשלמה הופמן שאפשר לנו לעיין במחברת זו ובמסמכים נוספים שיש בידי המשפחה. אנו מודים לו גם על הערותיו החשובות באשר לדרכי כתיבת המחברת.

11 הופמן, דוד צבי בן משה, ארכיון הספרייה הלאומית, 1890, אוסף אברהם שברון. סקירה זו איננה מתייחסת להתכתבות הענפה שניהל רדצ"ה עם רבנים, פרנסים וחוקרים בני דורו. לדוגמה, שפירא עוסק בפריט אחד בהתכתבות הרחבה יותר בין רדצ"ה לבין חוקר המדרש שלמה באבער (בובר), שנמצאת כיום בארכיון הספרייה הלאומית (ARC. 4* 1222 / 386). בספרייה הלאומית ישנו קובץ של מכתבים שרדצ"ה שלח לאברהם שלום יהודה (ARC. Ms.) (Var. Yah 38 01 Abraham Shalom Yahuda) בשנות ה-90 של המאה ה-19, ובו רדצ"ה מעודד את החוקר הצעיר ללמוד שפות שמיות ומאשר שאכן הן יכולות לשפוך אור על לשון המקרא וחו"ל. ראוי לציין שבמכתב ליהודה משנת 1896 רדצ"ה מציין שהוא כתב משהו על הבנתו של המילה 'דמע' אצל חז"ל, וביסס את הבנה זו על השפות ערבית ושומרנית. ואכן, אותו מהלך פרשני מופיע בח"ג, סי' צד של ספר מלמד להועיל וסימן א' במחברת. התכתבות בין רדצ"ה לבין אליעזר ליפמן פרינץ, לרוב בעניינים הקשורים להבנת פירוש המשניות להרמב"ם לפי גרסתו בערבית, מופיעה בספר פרנס לדורו: התכתבות אליעזר ליפמן פרינץ עם חכמי דורו (מאיר הרשקוביץ [מהדיר] ואלס בנדהיים [עורכת], ירושלים, תשנ"ב), עמ' 380–384.

12 P131 Unna, Isaak - Private Collection

University).¹³ על בסיס החומר הארכיוני, בעיקר מאוספי שבדרון ואונא, אך גם מארכיון פוזנר, פרסם מלך שפירא מאמר הכולל תשובות של רדצ'ה שנמצאו בארכיונים הללו ושטרם ראו אור.¹⁴ שפירא לא פרסם תשובות המצויות באוספים הללו וקיימות להן תשובות מקבילות בספר מלמד להועיל.¹⁵ סביר להניח כי בארכיונים פרטיים קיימות תשובות נוספות ששלח רדצ'ה לנמענים שונים, כדוגמת שלוש תשובות שראו אור בשו"ת לב דוד (סימנים עג-עה) על בסיס האוסף הפרטי של משפחת פלדמן בלונדון,¹⁶ שכולל מכתבים שרדצ'ה שיגר לרב דוד בן שמאי פלדמן בעיר לייפציג בשנת 1920. גם בידי משפחת הופמן, צאצאי רדצ'ה, מצויים כתבי יד נוספים בגרמנית¹⁷ ובעברית.¹⁸

13 כת"י 444 בספריית ישיבה-אוניברסיטה (F51716 במכון לתצלומי כתב יד עבריים). על הכתב-יד והאוסף, ראו: י. אביב, "אוסף כתבי-היד הרבניים, ספריית מנדל גוטסמן ישיבה-אוניברסיטה (ניו יורק, תשנ"ח), מס' 221.

14 ראו: מלך שפירא, "מכתבים מהרב דוד צבי הופמן, הרב משה פיינשטיין והרב י"י וויינברג", המעין לד (ב) (תשנ"ד), עמ' 9-20.

15 כך לדוגמה, באוסף שבדרון נמצא מכתב תשובה משנת 1917 על כשרות שמן דקלים ("פאלמקערן") בפסח, ומכתב זה מקביל כמעט מילה במילה לסימן מה בחלק ב' של מלמד להועיל ראו: אסף שבדרון, דפים 10-11 בתיקיה. במכתב רדצ'ה מעיד על עצמו: "אסדר צדדי ההיתר עפ"י [=על פי] מה שכתבתי בפנקסי."

16 דוד בן שמאי פעלדמאן, שאלות ותשובות לב דוד (לונדון, תש"ס). בסוף סימן מ' של החלק השלישי של שו"ת מלמד להועיל מוסיף המחבר: "והמכתב שכתבתי באריכות הוא ביד הרב דר' אפרים קארלעבאך בעיר לייפציג." מתוכן סימן קצר ותמציתי זה ניכר שהמכתב הארוך שרדצ'ה כתב בנושא הוא גם התשובה שמופיעה כסימן עג בשו"ת לב דוד. יש בידי משפחת הופמן מכתב ששיגר הרב ד"ר משה אויערבך למשה יונה הופמן, נכד רדצ'ה, ביום כ"ח טבת תשכ"א. במכתב זה כותב הרב אויערבך, שהוא היה הנמען לתשובה שמופיע כסימן קט בחלק א' של ספר מלמד להועיל, והוא מוסיף: "היא קיצור מכתב אמור"ר [= אדוני מורי ורבי = רדצ'ה] אשר כבדני בו. יש לי המכתב הארוך." בני משפחת הופמן לא הצליחו לאתר את התשובה הארוכה.

17 אין בידינו מידע על הכתבים באוסף המשפחתי שנכתבו בגרמנית.

18 נוסף על תשובות שבהן נדון לקמן, יש באוסף שבדרון (דף 9) מכתב בגרמנית מ-1914 בעניין שותפות במסחר עם מחללי שבת (כנראה, תמצית של שו"ת מלמד להועיל, חלק א', סי' לד ולסימן רמ"ז במחברת התשובות של רדצ'ה), ובאוסף אונא: גלויה משנת 1914 העוסקת בכשרות הג'לטין (מקביל למלמד להועיל, ח"ב, סי' כד ולסימן ק"ד במחברת) ושתי גלויות משנת 1916 הדנות בכשרות יין שרף לפסח (מקבילים למלמד להועיל, ח"א, סי' עג-עד). אוסף אונא הכולל מכתב משנת 1896 שבו מעודד רדצ'ה את חוקר צעיר במחקרו, באוספים אלה יש גם כן גלויות ומכתבי שאלה מבלי שיש בידינו תיעוד של המענה. באוסף לויין בישיבה-אוניברסיטה נמצאת תשובה ששלח רדצ'ה להרב יהודה (לואיס) לויין בערב ראש חודש ניסן תרע"ט בעניין שימוש בעמודים וחוטמים של טלגרף לתיקון עירובין. למעשה, רדצ'ה דן בנושא בחלק השלישי של סימן רלו במחברתו, שעליו מבוסס שו"ת מלמד להועיל, ח"ב, סי' קמח, אות ג'). בסוף התשובה במחברת, רדצ'ה הוסיף הפנייה לשו"ת דברי מלכיאל ח"ג סי' ט"ז (אחרי שהוא ציטט הרב מלכיאל טננבוים, מחברו של שו"ת דברי מלכיאל, כ"הרב דק"ק לאמזא" ומכלי שני). בתשובה המאוחרת דברי הרב טננבוים כלולים בגוף התשובה והוא מצטט אותם באופן ישיר מתוך שו"ת דברי מלכיאל. לאחרונה עלו לאתרי מכירות פומביות שבו מוצעים למכירה על בסיס שנתי שני מכתבים ששלח רדצ'ה לרב אליעזר גרינהוט, יהודי גרמני מלומד שעלה לירושלים וניהל שם בית יתומים. המכתב הראשון נשלח בדצמבר 1903, והשני באפריל 1909. שני המכתבים עוסקים בעניין כשרות שמן שומשמין בפסח לאשכנזים. עיון

רדצ"ה העתיק וסידר בעצמו ב-377 סימנים ממוספרים את תשובותיו, דרשותיו וחידושי, במחברת, שכאמור עליה מבוסס רובו של הספר מלמד להועיל.¹⁹ בראש המחברת רדצ"ה מעיד שהוא החל לכתוב במחברת ביום ב' כסלו תרנ"ב (בהיותו בן ארבעים ושמונה). בתחתית העמוד רדצ"ה חזר ורשם: "נגמר ספר זה עד סי' שנ"ד בשנת תרס"ז לפ"ק [=לפרט קטן] ואז, בגוון אחר ובשורה חדשה: "ועד סי' שס"ט בשנת עת"ר [=תר"ע] לפ"ק" בהיות בן 66. כלומר השנים שבידינו מציינות את מכלול השנים שבהן הועלו התשובות על הכתב. כל הסימנים במחברת נרשמו בסדר כרונולוגי, משנת תרנ"ב עד שנת תר"ע. לרוב, אף על פי שהסימנים אינם מתוארכים, בשל קומץ תאריכים קטן המצוי במחברת,²⁰ יש באפשרותנו לשער מהו טווח השנים שבהן העלה על הכתב רדצ"ה סימנים שונים בסדרם. כך שניתן לשחזר במידה מסוימת את טווח הזמנים שבתוכה נכתבה כל תשובה.²¹ כמו כן רדצ"ה אף הוסיף הערות ומקורות במחברתו בין השורות ובגליונות על בסיס מידע חדש שהגיע לידיו, לעיתים גם אחרי עשור, ואף בשנותיו האחרונות. ההערות הללו מאפשרות לנו לעמוד על תשובות הלכתיות שבהן רדצ"ה, הוסיף או תיקן את מה שכתב קודם לכן. מעיון בתוכן המחברת ובמה שלא הוכנס למלמד להועיל, ניתן להסיק כי בנו בחר באופן מודע לפרסם מה שיש לו רלוונטיות או השלכות מעשיות.²² לבסוף, נראה שככלל כתיבתו הדרשנית והלמדנית, שאיננה בעלת השלכות מעשיות ולא הוכנסה לספרו, נמצאת לרוב בתחילת המחברת, ואילו החלקים ההלכתיים הלכו והתרבו עם השנים על חשבון כתביו האחרים.

במכתבים אלה ובהתייחסותו של רדצ"ה לאותו נושא בתשובות שפורסמו בספר מלמד להועיל (ח"א, סימנים פז ופח), מראים שרדצ"ה הקל את עמדתו במשך השנים האלה. מכתבים אלה לרב גרינהוט טרם פורסמו, ובכוונתנו לפרסמם ולתעד את השינויים בעמדת רדצ"ה בנושא במאמר אחר.

¹⁹ שלמה הופמן בדק ומצא כי 233 מתוך 373 תשובות, כשני שלישי, מהתשובות בספר מלמד להועיל נמצאות במחברת.

²⁰ להלן הרשימה של תאריכים המופיעים במחברת, לפי סימן: סג – סוף החרף תרנ"ב; קכב-ג – חודש אדר שנת תרנ"ז; קכה – יום ג' ה' אב שנת תרנ"ז; קלז – כסלו תרנ"ח; קמג – לשבת הגדול תרנ"ח; קנ (והמשכו בסימן קנג) – שבת תשובה תרנ"ט; קסט – חנוכה תרנ"ט; קצז – ד' תמוז תרנ"ט ("יום צרה ועברה כי נוטל ממנו נזר ראשנו מו"ר הגאון מו"ה עזריאל הילדזיימער"); רה – שבת תשובה תש"ס; רו – יום שני של סוכות תר"ס; רט – תחילת החרף שנת תר"ס; ריח – לשבת הגדול ולפסח תר"ס; רל – בריש החורף שנת תרס"א; רעה – מוצאי שבת פרשת וארא תרס"ג; רעח – כ"ח שבט תרס"ג; רצח – מוזכר גביית עדות מיום כ"ז תשרי תרס"ה; שכ – תחילת שנת תרס"ז (לפי השחזור שלנו להלן); שסח – אלול תר"ע.

²¹ ראו את התשובות משו"ת מלמד להועיל שציטטו פרזיגר וגורדיס (לעיל, הערה 4): חלק א, סימן כט מקביל לסימן שט במחברת ונכתב שם בשנת תרס"ה או תחילת שנת תרס"ז. חלק ב, סימן נב מקביל לסימן שנד במחברת ונכתב במחברת השנייה של העשור הראשון של המאה העשרים, וכן חלק ב, סימן פז, המקביל לסימן שנג במחברת. חלק ב, סימן עט מקביל לסימן קמז במחברת ונכתב בשנת תרנ"ח. חלק ג, סימן ז מקביל לסימן רעה בחוברת, שם רשום, כפי שראינו בהערה הקודמת, שהשאלה נתקבלה במוצאי שבת פרשת וארא, תרס"ג. חלק ג, סימן ח מקביל לסימן רצ במחברת, ולכן נכתבה בין שלהי חודש שבט, תרס"ג לתחילת שנת תרס"ה. בנו של רדצ"ה מעיד על כך בדברי ההקדמה שכתב למלמד להועיל: "ועתה כאשר ראיתי שכל בני הדור היו צמאים להוראה ונחוץ הדבר מאד עלתה בלבי לבחור מכל הקונטרסים שאלות ותשובות בלבד הנצרכות להלכה ולמעשה ולסדר אותן על סדר סימני הש"ע [=השלחן ערוך]."

כאמור, מעבר למחברת, יש לפנינו מכתבי תשובה בכתב ידו שהוא שיגר לנמענים שונים. עיון במכלול המכתבים מעלה כי רדצ'ה שלח תשובות לרבנים בכמה ערים בכל גבולות גרמניה וגם לתלמידיו ששימשו מחוץ לגבולות גרמניה.²³ מכתבים אלו מעידים על פועלו כפוסק הלכה, החל בשלהי שנות התשעים של המאה התשע עשרה, כשהוא באמצע שנות החמישים לחייו. מכאן נראה כי ניתן לחלק את כתיבתו של רדצ'ה לשתי תקופות. התקופה הראשונה כוללת את השנים מאז היותו תלמיד ועד לשלהי ימי לימודיו אצל מורו ורבו הרב הילדסהיימר, שבהן הוא עסק בעיקר במחקר התלמוד והמקרא. ואילו התקופה השנייה, מתחילה באמצע שנות התשעים של המאה התשע-עשרה, שנים שהיו לשנים האחרונות של מורו וקודמו כראש בית המדרש בברלין, הרב עזריאל הילדסהיימר.²⁴ בשנים הללו הוקדש עיקר מרצו לתפקידיו הציבוריים, הן כראש בית המדרש לרבנים, הן כפוסק הלכה לקהילות שונות בגרמניה.²⁵

בשנת 1896, כשבריא אותו של הרב הילדסהיימר התדרדרה, הוקמה ועדת ההלכה ('האלאכישע קאממיזיאן') של 'אגודת הרבנים נאמני התורה והמסורת בגרמניה' (Vereinigung traditionell-gesetztreuer Rabbiner Deutschlands). בראש הוועדה עמד הרב אביעזרי אויערבך ורדצ'ה נמנה עם חבריה.²⁶ ייתכן כי הצטרפותו לוועדה זו סימנה אבן דרך חשובה בתחילת דרכו כפוסק מוכר ובעל מעמד בגרמניה. יתרה מכך, בכמה מתשובותיו במלמד להועיל, המתוארכות למחצית השנייה של שנות התשעים של המאה התשע עשרה, רדצ'ה כותב בשם הוועדה ובהסכמת חבריה. אולם בחלוף השנים, ועם פטירת יתר חברי הוועדה, התבססה סמכותו ועצמאותו של רדצ'ה כפוסק עצמאי. ואכן, מכל מכתבי התשובה שיש בידינו מהארכיונים השונים (כשלושים מכתבים), המכתב הקדום ביותר הוא משנת 1903, ואילו כשני שלישי מהתשובות נכתבו בעשור האחרון

²³ יש בידינו תיעוד לתשובות מרדצ'ה לבאד קיסנינגן, גניינו (אז בגרמניה, היום בפולין), הברשטט, המבורג, ווירצבורג, לייפציג, מנהיים, פוזנן (אז בגרמניה, היום בפולין), פרנקפורט על נהר מיין, קלן, קמפן, וקרלסרוהה. מעבר לגבולות גרמניה, יש תיעוד לתשובות לתלמידיו בירושלים וטוולה (עת היתה בממלכת אוסטריה, כיום בבוסניה). כמו כן הוא שלח תשובות לבוקרסט (בירת רומניה), בריסל (בירת בלגיה), פריז ויאמניץ (Jemnice) שבצ'כיה.

²⁴ בשתי תשובות שמתוארכות מוזכר הרב הילדסהיימר בין החיים (אם התואר "נ" = "נרו יאיר"): בחלק א, סימן טז (מחודש אדר ראשון, תרנ"ז), ובחלק ג, סימן מב מחודש כסלו תרנ"ח. שתי התשובות נכתבו בשנתיים האחרונות לחייו של הרב הילדסהיימר, שנפטר בחודש תמוז תרצ"ט, ועיין בהערה הבאה. ראה: רפאל נ. אויערבך, 'הגאון ר' אביעזרי אויערבך זצ"ל, חייו ותקופתו [המשך]', המעין ל(ב) (תש"ץ), עמ' 20-21. שלוש תשובות מתקופה זו מדגימות את מעורבותו של רדצ'ה בעבודת הוועדה: מלמד להועיל ח"א, סימן טז; ח"ב, סי' ו; וח"ג, סי' לא. ראו גם שו"ת מטה לוי (הרב מרדכי הורוויץ), ח"ב, סי' טז.

²⁵ על בית המדרש לרבנים ראו: מרדכי ברויאר, עדה ודיקנה אורתודוקסיה יהודית ברייך הגרמני 1871-1919 (ירושלים, תשנ"א), עמ' 126-136. תדמיתו של רדצ'ה בסמינר מתוארת שם כך: "איש זה... דמה על התלמידים כאדם השומר על אורתודוקסיה חסרת פשרות, חרף כל מדעיותו" (עמ' 128).

²⁶ יתר חברי הוועדה היו הרב אביעזר אויערבך (1840-1901), הרב אברהם ביברפלד (1831-1905), הרב מרדכי הלוי הורוויץ (1844-1910) והרב זאב (וולף) פיילכנפלד (1827-1913).

לחיינו. להבנתנו נתון זה איננו מקרי, ותואם את השנים שבהן הלך והתבסס מעמדו של רדצ"ה כפוסק.²⁷

מסקנה זו אף עולה בקנה אחד עם דברי המבוא של רדצ"ה למחברתו, שאף נדפסו כהקדמה לכל מהדורות ספרו מלמד להועיל:

...ספרים רבים נעשים בכל יום עד אין קץ. ואף שבארץ אשכנז כמעט כבה מאור התורה והספרים אשר נתחברו בימינו בדבר הלכה בארץ הזאת מעטים המה ונער יספרם, מכל מקום בארצות רוסלאנר אונגארן וגאליציען [= רוסיה, הונגריה, וגליציה] כמעט בכל יום ויום ספר יוצא לאור עולם, פעם מחדש חידושים בש"ס ומפרשים, פעם פוסק הלכות בדינים ופסקים ופעם משיב תשובות לשואלי שאלות...

בהמשך ההקדמה הוא מעיד כי:

התחלתי לכתוב חידושים בפנקס זה ביום ב' דר"ח כסלו תרנ"ב לפ"ק, יום אשר ניתן לי פנקס זה במתנה מאת בני הבכור שיח'. ואמרתי אולי זה רמז מן השמים שאתחיל לכתוב חידושי תורה שלי, אחרי אשר כבר נהייתי בן מ"ח שנה.

ראוי לציין שרדצ"ה כותב מתחת למבוא שלו:

זה כתבתי בעת שהייתי כותב תשובה ר"י.

מכאן, עולה שההקדמה נכתבה בחורף שנת תר"ס, בראשית המאה העשרים, חודשים ספורים אחרי פטירת הרב הילדסהיימר (בחודש תמוז, תרצ"ט), ואחרי שרדצ"ה כבר מילא יותר ממחצית ממחברתו בחידושיו, דרשותיו ותשובותיו. מרכזיותה וחשיבותה של מחברת זו, לעומת מכתבים רבים אחרים של רדצ"ה, קשורות לעובדה שהיא נכתבה בעברית, כפי שמעיד רדצ"ה במבוא: "כי שאר חבורי רובא דרובא בלשון אשכנז הם כתובים, ומי יודע אם לא יאבדו וישתכחו בקרב השנים, אך ספר בלשוננו הקדושה משתמר, והיה לי לזכרון לדור אחרון." בכתיבתו ההלכתית רדצ"ה רואה לנגד עיניו קהל ששפתו "לשון הקודש" משום שרק שם נמצא "זכרון לדור אחרון". לקהל זה מכוונת כתיבתו במחברת, וזאת שלא כמו כתיבתו בבמות אחרות שכוונה לדוברי גרמנית. זאת ועוד, רדצ"ה מתאר בהקדמה זו את קבלתו את ההנהגה הרבנית מידיו של מורו ורבו בבית המדרש לרבנים ובקהילה האורתודוקסית בברלין:

ומאז אשר מו'ר [= מורי ורבי] הגאון רבינו עזריאל הילדעסהיימער זצ"ל תש כחו לעמוד על משמרתו וצוני לעמוד במקומו ולדרוש בשבת שובה ושבת

²⁷ ייתכן שיש בידינו אף עדות עקיפה לכך. המכתבים כוללים שטים עשרה תשובות ששלח רדצ"ה לרב ד"ר יצחק אונא, רבה של מנהיים, אחרי פטירתו של הרב מרדכי (מרקוס) הורוויץ, רבו המובהק של הרב אונא, בשנת 1910. סביר להניח כי שאלות שרבנים הפנו לרב הורוויץ, (שהיה חבר בוועדת הרבנים שבה היה חבר גם רדצ"ה), הופנו לרדצ"ה אחרי פטירתו של הרב הורוויץ.

הגדול והוא בענוותנותו עמד גם הוא בביהכ"נ [=בבית הכנסת] בשעת דרשתי ונענע לי בראשו.

תיאור זה אומנם מתאר את תפקידו של רדצ"ה כדרשן ולא כפוסק, אך הוא משקף מציאות שבה עוד בחייו, הרב הילדסהיימר, "הסמיך" את רדצ"ה למלא את מקומו. מדבריו נראה כי בעת העתקת התשובות למחברתו, רדצ"ה ראה את עצמו כממלא את מקום מורו ורבו, הרב הילדסהיימר, ולא רק כראש בית המדרש לרבנים אלא גם כמנהיג רוחני ומורה הוראה בקהילה הברלינית ובאורתודוקסיה הגרמנית בכלל.

אף על פי שרדצ"ה לא פרסם את תשובותיו בחייו, הוא השיב לשאלות הלכתיות שהופנו אליו, העתיק תשובות לתוך המחברת ואף העתיק תשובות בחזרה למכתבים כששאלות דומות עלו עם הזמן. מעיון חוזר בשאלות דומות שנשאל לאורך השנים וכן מעיון בתאריכי התשובות המצויות במחברת נראה כי תשובותיו ההלכתיות שבמחברת אינן מקשה אחת, וניתן לזהות התפתחות בתשובותיו, כזו שניכרת עד לשנים המאוחרות של כתיבתו. התפתחות זו כוללת שינויים בסגנון המתבטא במעבר מפסיקה המשקפת התלבטות לפסיקה בעלת אופי מחייב, שינוי בעמדותיו והרחבה של מראי המקום בתשובותיו. הספר מלמד להועיל שנדפס נאמן למקור, אך, כפי שציננו, לא נשמר בו הסדר המקורי של התשובות. לרוב התאריכים חסרים, העריכות והתוספות שביצע רדצ"ה עצמו במחברת שולבו, אולם לא בודלו או סומנו.

עוד נציין שמעיון בספרו מלמד להועיל עולה כי תורת חכמי הונגריה, ובעיקר ה'חתם סופר', ה'כתב סופר', ומהר"ם שיק, הייתה הבסיס ההלכתי לתשובותיו ההלכתיות של רדצ"ה החל מראשית דרכו, ואת התואר "מורי ורבי" הוא מייחס לשניים: מהר"ם שיק והרב הילדסהיימר. אומנם הוא רכש את תורתם של רבני אשכנז גם מחוץ לגבולות הונגריה, אבל רוב התשובות שפורסמו בספרו מלמד להועיל מבוססות על הכרעותיהם ההלכתיות של רבני הונגריה. כך, לצד הזדהותו עם יהדות גרמניה ולצד העובדה שאליה הוא הפנה את כתביו שנכתבו בגרמנית (במילותיו: "חבורי רובא דרובא בלשון אשכנז הם כתובים"), את תשובותיו ההלכתיות הוא כתב בעברית בעודו מסתמך על הספרות ההלכתית הרווחת בדורו בהונגריה.

הדיון שלפנינו יוקדש להתפתחות הרעיונית שחלה במענה ההלכתי שנתן רדצ"ה לשתי סוגיות הלכתיות שאליהן חזר כמה פעמים לאורך חייו: בדרך זו נחשוף טפח מדרכי עבודתו כפוסק, ובכלל זה את המקורות שעליהם הוא ביסס את פסיקתו. הללו לא באים לידי ביטוי בספרו מלמד להועיל כפי שהודפס ופורסם.

האם 'מוך' באוזן הוא 'חציצה' שפוסלת טבילה לטהרה?²⁸

אחת השאלות החוזרות ונשנות בנוגע להלכות טבילה היא האפשרות לטבול עם חציצות (דבר היוצר הפרדה, 'חיץ', במקום שההלכה דורשת מפגש בין שני דברים; במקרה שלפנינו בין גופה של האישה שטובלת למי המקווה), בשל אילוצים שונים. התשובות שלפנינו בנושא זה, מפורסמות כאן לראשונה ונמצאות בנספח למאמר זה. ביום א' פרשת ויצא תרס"ו (3.12.1905), כתב רדצ"ה תשובה הלכתית לרב פנחס וואלף,²⁹ מעיר קאלן (Cologne או Köln) שבגרמניה.³⁰ זהו המקום הראשון שבידינו שבו דן רדצ"ה בשאלה, האם אישה יכולה לטבול עם מוך באוזנה במצבים מסוימים. תחילה הוא מציג תשובה (מחמירה) בנושא קרוב, אך אז הוא מסיק כי ניתן לחלק בין המקרים. לאחר מכן הוא מציג פתרון שונה, שיש בו הקלה והיסוס אם יש ליישם אותו, ולמעשה הוא מכריע שיש בכל זאת ליישמו בהיעדר חלופה. אומנם, אין בידינו את השאלה בכתב היד של הרב וואלף, אך רדצ"ה מסכם את השאלה כדלהלן:

מה ששאלת אם יש למצוא איזה קולא לאותן נשים שיש להם חולי און, והרופא אסר להם לטבול מפני שהמים הנכנסים לאון יזיקו להן....

כדי להיטהר על פי הלכות טומאה וטהרה, ובהקשר הנוכחי מטומאת נידה, על הטובלת לטבול במקווה כשר כך שכל גופה במים, בלי ששום דבר חוצץ, בין המים לבין גופה. בשאלה האמורה האישה סובלת מחולי באוזניה, ולפי הוראת הרופא, כניסתם של מים לתוך אוזנה היא סכנה עבודה, ולכן כשהיא טובלת במי המקווה, עליה לייצר חיץ בין תעלת האוזן שלה למי המקווה. השואל פנה לרדצ"ה וביקש פתרון שיאפשר לה לטבול ולהיטהר כהלכה בלי לסכן את בריאותה.

²⁸ 'מוך' הוא דבר רך, לדוגמה, צמר, צמר גפן, בגדים ישנים ובלויים או ספוג. שתי השאלות שלפנינו עוסקות ב'מוך' באופנים שונים. בנושא הראשון שלפנינו: האם מותר לטבול עם 'מוך', המוך הוא כל אחד מהאמצעים שבאמצעותו אישה מגינה על אוזנה כדי שלא ייכנסו מים לתוכה האוזן בשעת הטבילה. בהקשר זה המקורות ההלכתיים נוגעים בכל אחד מהדברים הרכים הללו, המכונים בהקשר זה גם 'חציצה'. בנושא השני שבו נדון להלן, 'משמשת במוך', המוך הוא האמצעי שבו משתמשת האישה למניעת הריון בשעת הצורך. גם במקרה זה, ולמרות השימוש השונה, 'מוך' הוא כל אחד מהדברים הרכים הללו.

²⁹ הרב פנחס (בנדיקט) וולף (קאלן, 1875–1968), תלמיד ומוסמך של רדצ"ה ומחבר סדרת הספרים "דיוקים על התורה" (ירושלים, תשי"ז–תשל"ח). ראו: "פנחס וולף", בתוך: דוד תדהר (עורך), אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, כרך ח (1957), עמ' 3106; נתן צבי פרידמן, אוצר הרבנים (בני ברק, תשל"ה), עמ' 351, מס' 16988; נתן רפאל אויערבך, שומרי משמרת הקודש (ירושלים, תש"ע), עמ' 575–591; Alexander Carlebach, *Adass Yeshurun*; of Cologne: The Life and Death of a Kehilla (London, 1964), pp. 9–22; קישורים למאמרים עליו בעיתונים ישראליים (ובמיוחד ב"הצופה") המופיעה כ"קישורים חיצוניים" בסוף הערך עליו בוויקיפדיה.

³⁰ המכתב מופיע בתיק של מכתבי יד של רדצ"ה שבאוסף שבדרון בספרייה הלאומית, תעודה מספר 7.

רדצ"ה פותח את המענה ההלכתי שלו בחשיבות של מציאת הפתרון:

"נלענ"ד [=נראה לעניות דעתי] שבודאי אנו מוכרחין לחתור אחר היתר מפני שיש לחוש שלא תלכנה לטבילה ובעליהן יהיו נכשלין ח"ו [=חס וחלילה] באיסור נדה, וע"כ [=ועל כן/כרחי] אגלה [?] דעתי בזה.³¹

הבעת הרצון להתיר, כבר בראש התשובה, איננה תופעה נדירה כשמדובר בנושאים שיש להם השלכה להיתר אישה לבעלה. אם כי במקרה זה כבר מניסוח השאלה, כפי שמצטיק אותה רדצ"ה, עולה מגמתו של השואל להקל. יתרה מכך, הפתיח של רדצ"ה לתשובתו מעיד כי להבנתו מתן מענה הלכתי מקל הכרחי בהקשר שבה ניתנה השאלה.

מדבריו עולה כי הוא חושש לכך שאי מציאת פתרון הלכתי שיאפשר טבילה לאישה יביא לכך שהזוג יותר על שמירת ההלכה, ומהאפשרות הזו רדצ"ה מבקש להימנע ממנה. תיאור זה עולה בקנה אחד עם המציאות שבה הקהילה האורתודוקסית כללה יהודים שלא בהכרח שמרו בכל תנאי על פרטי ההלכה.³²

לאחר דברי הפתיחה בתשובתו, רדצ"ה מביא דיון הלכתי שנפתח בתשובה בנושא משיק משו"ת פני אריה (מאת ר' אריה ליב ברעסלא; דפו"ר: אמסטרדם, תק"ן) סימן י"ב. התשובה הזו עסקה במקרה שבו "ששכחה ספוג באזנה וטבלה כן", והשואל נשאל מה מעמד הטבילה של אישה זו. בתשובתו פסק ה"פני אריה" שעל האישה לטבול שנית בלי ברכה. אף על פי שרדצ"ה ציטט את התקדים ההלכתי הזה בתשובתו, הוא לא קיבל את הפסיקה הזו כתקדים לשאלה שהוא נשאל. הוא כתב שיש להבחין בין מקרה שאישה שכחה ספוג באוזן וטבלה בטעות עם הספוג באוזנה, לבין המקרה שהוא נשאל עליו ובו האישה שמה ספוג באזנה באופן מכוון לפני הטבילה. בתשובתו ציין כי במקרה שהגיע לפניו ניתן להקל ולאפשר לאישה לטבול כשבאוזנה ספוג או כל מוך אחר, והסביר מדוע המוך שהיא שמה באוזנה בעת הטבילה למניעת הסכנה בהוראות הרופא, לא ייחשב במקרה זה ל'חציצה'.

בשלב זה מעלה רדצ"ה פתרון נוסף. הוא מציע שהטובלת או חברתה תרטיב את ידה במים ותכסה בה את אוזנה (של הטובלת) בעת הטבילה. פתרון זה מבוסס על תשובה

³¹ הטלת האחריות על הבעל ('בעליהן יהיו נכשלין') מקובלת בספרות ההלכה. הניסוח משקף מציאות ההיסטורית שבה אי שמירת הלכה בקרב נשים לא יוחסה להן בשל חוסר הידיעה שלהן בנושאים הלכתיים, והאחריות לקיום ההלכה בבית (ובכלל זה הלכות הנוגעות ישירות לנשים) הייתה מוטלת על הבעל. מצד שני, במחברת (וכך בדפוס) כותב רדצ"ה: "כיון שיש לחוש שיבטלו ח"ו הטבילה ויעברו על איסור כרת יש לילך אחרי המקילין." יש כאן נוסח 'ניטרלי' יותר החושש הן לעבירת הבעל והן לעבירת אשתו.

³² המקרה הנדון דומה יותר, כנראה, לדוגמה שבה דן פרזיגר (לעיל, הערה 4) בעמ' 177-180. כאן אין שאלה לגבי הכללת משפחה בקהילה, אלא עידוד בלבד לשמירת מצוות באמצעות הקלה והחזקת הרע במיעוט. דוגמאות של הכללת עבריינים בתוך הקהילה נמצאות בעמ' 173-177; 180-183 שם. גורדיס, במאמרו על נישואים אזרחיים (לעיל, הערה 4), מדגיש את המגמה של שימור חברים בתוך הקהילה ("constituency retention"), אבל במקרה שלנו רואים שרדצ"ה נטה להקל גם במקרים שלא היה חשש לנשירה מהקהילה, אלא אך ורק לאי שמירת מצווה חשובה. נראה, אם כן, שיש מקום לבחון מחדש את המסקנות של גורדיס בנוגע לפסיקת רדצ"ה.

בשו"ת שיבת ציון (מאת הרב שמואל לנדא, פראג, תחילת המאה התשע עשרה) המובא בפתחי תשובה (יורה דעה, סי' קצח, ס"ק [=סעיף קטן] כ"ג).³³ לבסוף, כותב רדצ"ה שלמעשה אם הרופא מצווה על אישה ללכת עם מוך באוזנה בקביעות, ולא רק בשעת הטבילה, אזי ה'מוך' הזה מוגדר מבחינה הלכתית כדבר שלא צריך להסיר לפני טבילה משום שכך היא הולכת בקביעות (היא 'לא מקפידה' להסירו), ועל כן אינו חציצה לאישה בשעת טבילה.³⁴ זוהי תשובה מקילה בסוגיה הלכתית חמורה, ולכן בסופה רדצ"ה מהסס מיישום מסקנתו למעשה:

"אמנם מפני שאני טרוד מאד ואני מיראי הוראה בדבר שלא ראיתי שקדמני שום פוסק, לא אחליט דעתי עד שימחול וישאל עוד שני רבנים גדולי הוראה, ואז נמטיין שיבא מכשורא [=גייע אלינו קיסם מקורה, שמשמעותו: האחריות תתחלק בין כולנו]."

ואכן, בגב הדף השני והאחרון של התשובה הרישום שיש בידינו הוא כזה:

Dr. Dünner – Amsterdam

הסכים להתיר

Ebenso [?] Dr. Ritter – Rotterdam

מהמכתב שהיה בידי הרב פנחס וולף ניתן להסיק שהוא ביקש, ואף קיבל, את הסכמת הרבנים הראשיים האשכנזיים של שתי קהילות גדולות בארצות מערב אירופה: הרב ד"ר יוסף צבי דינר (1833–1911) מקהילת אמסטרדם,³⁵ והרב ד"ר דב אריה (Bernhard Löbel) ריטר (1855–1935) מקהילת רוטרדם.³⁶ נוכל לסכם את השתלשלות האירועים במקרה הזה כך: רדצ"ה סבר שיש להקל, לא הכיר תקדים הלכתי להקלה ההלכתית שהציע, ולכן כתב פסיקה מקלה אך התנה את יישומה בפועל בהסכמת שני רבנים מוכרים. זהו מהלך אופייני בספרות השו"ת, ובפרט כשמדובר בהקלה במקום איסור חמור. סמוך לכתובת מכתב תשובה זה, רשם רדצ"ה את התשובה במחברת (סימן שכ) עם שינויי סגנון קלים וכמעט בלי שינויים בתכנים, וכלל את הדרישה "שיסכימו בזה עוד

³³ "פתחי תשובה" הוא מהפירושים 'נושאי הכלים', שמופיעים מסביב לטקסט המרכזי של השולחן ערוך. פירוש זה, שחיבר הרב אברהם צבי הירש אייזנשטט (1814–1868), מקבץ ומתמצת תשובות מגדולי האחרונים ומסדר אותם לפי העניין. על חיבור זה, ראה: חנן יצחקי, עיונים ב'פתחי תשובה', חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ד.

³⁴ אופיין של חציצות על גופה של האישה בעת הטבילה קשור, בין היתר, בשאלה שיש לה השפעה על ההכרעה ההלכתית בשאלה שלפנינו. והיא האם, ובאילו הזדמנויות האישה מקפידה להסיר את הדבר שחוצץ מגופה.

³⁵ על הרב ד"ר דינר ראו: הקדמת אליעזר דינר לספר "זיכרון יוסף צבי" (ברלין, תרצ"ג) ובהקדמת בנימין דה פריס, "הרב יוסף צבי הלוי דינר ז"ל: חייו, מפעלו, משנתו", לספר "חידושי הריצ"ד" (ירושלים, תשמ"א). ראוי לציין שרדצ"ה סקר את שני הכרכים הראשונים של ספרי ה'הגהות' של רי"צ דינר בכתב העת *Zeitschrift für hebraeische Bibliographie* בשנים 1897 ו-1903. ראו הביבליוגרפיה של פישר (לעיל, הערה 6), עמ' xxx–xxxii.

³⁶ ראו עלי: דוד האוסדורף, "הרב ד"ר דוב אריה ריטר זצ"ל", המעין כו (ב) (תשמ"ז), עמ' 28–34.

שני בעלי הוראה גדולים". לפי התאריכים במחברת, סימן רצ"ח נכתב לא לפני סוף תשרי תרס"ה, וסימן שנ"ד נכתב בשנת תרס"ז. תיארוך זה עולה בקנה אחד עם זמן הכתיבה של המכתב, דהיינו, פרשת ויצא, תרס"ו. לא נוכל להסיק בוודאות כי רדצ"ה רשם את התשובה במחברת ואז העתיק ממנה למכתב, ולא להפך, אבל ניתן לשער שכך פני הדברים. במכתב התשובה ישנה הרחבה נוספת הדנה במעמדם ההלכתי של 'בית הסתרים', כלומר חלקי הגוף שבדרך כלל מכוסים ומוסתרים על ידי הגוף עצמו, כדוגמת חלל הפה, האף והאוזן, בשעת הטבילה.³⁷ במכתב התשובה רדצ"ה מביא את ההרחבה הזו ומציין את נימוקיו ההלכתיים בארבע שורות ('ועוד נ"ל...סעיף ל'ח'). אך במחברת, כל הטיעון מתומצת בשורה צפופה אחת בין השורות ('ועוד דאם תכניס הספוג בבית הסתרים שבאזן בדוחק הוי תרי דרבנן כמ"ש הח"ס י"ד בסי' קצ"ב [= כמו שכתב החתם סופר, יורה דעה, בסימן קצ"ב]). מצפיות של כתב היד והכנסת המילים הנוספות בין השורות, אנו מסיקים שזו תוספת מאוחרת למחברת. מצד שני, תוספת זו נכתבה באותו גוון דיו של גוף התשובה במחברת, לעומת תוספות אחרות, שהן כולן בגוון אחר של דיו. אם כן, נראה שרדצ"ה כתב את התשובה במחברת תחילה, אך בעת העתקתה למכתב החליט לצרף עוד צד להקל, שאותו רשם בגרסה מלאה יותר במכתב. אולם, בבואו לעדכן את מחברתו, הוא כתב את הנימוק הנוסף בתמצית בשורה צפופה אחת מפאת חוסר מקום. ואכן, גם בספר הנדפס וגם במכתב התשובה המאוחרת (לקמן), מופיע רק הטיעון המתומצת, ובלי כל סימן שמדובר בהוספה מאוחרת.

זאת ועוד, התשובה במחברת פותחת: 'רבות הנה השאלות של נשים שיש להן חולי אזנים...' משמע שכבר בעת ההיא רדצ"ה נשאל כמה פעמים על שאלה זו. אומנם אין בידינו תיעוד נוסף, אך ייתכן שהוא נשאל והשיב בעל פה או כתב מכתבים נוספים. נראה שקבלת השאלה בכתב מאת תלמידו הרב פנחס וואלף בתחילת שנת תרס"ו היא שהניעה אותו לשבת ולכתוב תשובה קודם במחברתו, ואחר כך במכתב.³⁸ לאור המידע המשלים שסקרנו, נוכל עתה להציע הסבר להבדל שיש בין מכתב התשובה ששלח רדצ"ה לשואל לבין התשובה הכתובה במחברת וכן את חסרונו של

³⁷ להלכה, חלקי גוף אלו אינם צריכים לבוא במגע ישיר עם מים, אולם כשדבר חיצוני חוצץ בין אחד מהמקומות הללו לבין מי המקווה, הטבילה פסולה והפוסקים נחלקים אם מקור הלכה זו מהתורה או שהיא תקנה של חכמים. נוסף על כך, מהתורה, רק דבר שמכסה את רוב הגוף ('רוב') וגם שמקפידים להסירו ('מקפיד') הוא חציצה. ואילו חכמים החמירו וגזרו שקיום אחד משני התנאים הללו הוא חציצה. בהכרעתו ההלכתית במקרה זה מקל רדצ"ה, ומתבסס על כך שיש במקרה של מוך באוזנה צירוף של שתי גזירות חכמים ומציין שהחתם סופר מקל במקרה כזה.

³⁸ הפרקטיקה הרבנית של העתקת תשובות וחומרים אחרים, שנשלחו או שלא נשלחו לנמען, מתועדת היטב כבר מימי הביניים. ראו: Abraham Hershman, *Rabbi Isaac Ben Sheshet*, *Perfet and his Times* (New York, 1943), pp. 5–8. לעיון מקיף בפרקטיות רבניות בקרב פוסקים אשכנזיים בעת החזקה המוקדמת, ראה: Tamara Morsel-Eisenberg, "The Organization of Halakhic Knowledge in Early Modern Europe: The Transformation of a Scholarly Culture", Ph.D. dissertation, University of Pennsylvania, 2018, pp. 411–423, 533–545. בעמוד 420 שם, אייזנברג מציינת שהרב משה איסרלש, הרמ"א, שמר את התשובות המקוריות ושלח עותקים לנמעניו.

תאריכים, שמות נמענים ומקומות מושבותיהם. לרוב במכתבי תשובה פרטים הללו מופיעים בפתיחה ובסיום של המכתב, ואילו בספרי שו"ת מקובל היה להדפיסם כחלק מהתשובה, בייחוד באירופה המרכזית החל מסוף המאה השמונה עשרה.³⁹ חסרונם של הפרטים הללו בולט כאן בייחוד על רקע שתי התשובות (שהן כמעט זהות) שנכתבו כמעט בו זמנית, ורק באחת מהן מתועדים זמן הכתיבה וזהות ומקום הנמען. למעשה לפנינו תשובות ששלח רדצ"ה ובהן ענה לשאלה בהקשר מסוים. התשובות הללו כוללות את הנמען ואת מקומו, וניתן ללמוד מהן על ההקשר ההיסטורי שבו הן נכתבו. כמו כן יש בהן פנייה אישית, דרישות שלום, ברכות לחג שמח וכו'. יש בידינו גם תשובות מסוג אחר – תשובות שרדצ"ה העתיק למחברתו, המשיך לערוך אותן, והשתמש בהן כששאלות דומות נשלחו אליו. מחברת התשובות היא דינמית, כוללת מגוון רחב של נושאים ("רבות הנה השאלות"), מתעדכנת וניתנת לשינוי. במילים אחרות, אנחנו מציעים כי רדצ"ה לא ראה את התשובות במחברת, שהיו בעבורו הבסיס לכתיבת ספרו, כתיעוד של מעשה ספציפי שהיה, אלא כמעין ארכיון מתעדכן של תשובותיו ההלכתיות.

ממכתב שנמצא בארכיון עולה כי רדצ"ה נוקק שוב לאותו נושא כעבור עוד כארבע וחצי שנים (ט' ניסן, עת"ר). במקרה הזה השואל הוא ר' יצחק אונא,⁴⁰ רבה של קהילת מנהיים ונכדו של רבי יצחק דוב הלוי במברגר, רבה הידוע של ווירצבורג. בפעם הזו הייתה לרדצ"ה תשובה מונחת באמתחתו, וזו לשון מכתבו:

"שוכט"ס [= שלום וכל טוב, סלה!] מפני קוצר הזמן אעתיק למ"כ [=למעלת כבודו] מה שהשבתי מקדם על שאלה כזו, וז"ל [= זהו לשוני] בקונטרסי."

כאן רדצ"ה מעיד שהוא לא חזר לברר את הסוגיה מחדש אלא הסתמך על מה שהוא כבר כתב במחברתו והעתיק משם. כאן, אומנם הוא לא התנה את היתרו בהסכמת רבנים אחרים, אולם עדיין קיימת בסופה של התשובה נימה של הססנות:

"את זאת כתבתי לפני כמה שנים ובשעת הדחק יש לסמוך על זה, אם הרופא אינו מוצא תקנה אחרת."

על פי העדויות שבידינו, רדצ"ה נשאל בעניין זה לפחות עוד פעם אחת בחייו. בארכיון משפחת הופמן ישנו מכתב נוסף ששלח הרב שמחה במברגר (1899–1957, לימים רבה

³⁹ הפרקטיקה של העתקת והדפסת "מטה-דאטה" של תשובות כמעט שלא נחקרה. לתובנות כלליות וראשוניות, ראה הרצאתם של אלי פישר ומשה שור, "Analysis of Metadata in Responsa: Methods and Findings", בכנס: "Innovations in Digital Jewish Heritage", Studies: The First Annual Haifa Conference, מיום 31.5.2021, ועוד חזון למועד. יצוין כי בתחילת המאה העשרים פרקטיקה זו של תיעוד "מטה-דאטה" רווחה בקרב משיבים הונגריים וגליציאיים שרדצ"ה מרבה לצטט, כמו ה"חתם סופר", בנו ה"כתב סופר", מהר"ם שיק, מהר"י אסאד ואחרים.
⁴⁰ נוסח השאלה מופיע, כנראה, בספר "שואלין ודורשיין", שו"ת של הרב יצחק אונא, סימן לח (עמ' נח), שכותרתה: "טבילת אשה שהרופא אסר לה להכניס מים לתוך האוניים." ראו שם, הערה 1. מתוך התשובה שלפנינו עולה שהרב אונא אכן פנה לרדצ"ה עם שאלה בעניין זה, וסביר להניח שזו תשובתו לפנייתו זו.

של העיר שטוטגרט ומחנך בבני ברק אחרי עלייתו ארצה), בפקודת אביו, הרב יצחק זעקל במברגר (1863–1934), רבה של מחוז באד קיסינגן (Bad Kissingen) שבבוואריה, ונכדו של הרב יצחק דוב הלוי במברגר. השאלה נכתבה בחול המועד פסח שנת פר"ת [=תר"פ], ואחרי דרישות שלום, מוצגת השאלה:

“אשה אחת יש לה חולי אוזן והרופא אמר לה שיש ח"ו סכנה אם עולה לטהרה ועתה בשאלתה אם יש היתר להאשה הנ"ל כדי שתוכל להיזקק לבעלה.”

בהמשך המכתב, הרב במברגר מציע טיעונים להתיר את הדבר,⁴¹ ומסקנתו היא שיש להתיר את הטבילה עם מוך באוזן: “ולענ"ד [ולעניות דעת] יש להתיר שתשים האשה בומוואטטע [=צמר גפן] רפוי באזנה ואולי ג"כ [=גם כן] לכרוך סדין דק רפוי סביב אזנה.” ראוי לציין שהרב במברגר מצטט בהקשר זה כמה מקורות שלא הופיעו בתשובותיו הראשונות של רדצ"ה על הנושא, ואף לא נוספו למחברת ולגרסה המודפסת במלמד להועיל. בסוף המכתב, הרב במברגר מבקש בשם אביו מרדצ"ה, “וימחול נא בטובו להודיעני תשובתו הרמה בענין הנ"ל.” אומנם, אין בידינו את תשובתו של רדצ"ה למכתב זה, אך כבר עמדנו על כך שרדצ"ה נטה להקל במקרה זה בשעת הדחק.

בסוף תשובתו במחברת, רדצ"ה הוסיף עוד שורה צפופה, וזו לשונה: “וע' במ"ע [=במכתב עת] הפלס שנה א' צד 203 וצד 395 עוד צדדין להיתר, ושם מתירין גם במוך וואטטע [=צמר גפן].” שורה זו אף הודפסה בכל המהדורות של הספר מלמד להועיל, אבל איננה מופיעה במכתבי תשובותיו, לא לרב וולף ולא לרב אונא. מכאן שרדצ"ה הוסיף אותה למחברתו אחרי 1910.

עדות עקיפה נוספת לכך שכתבתו ההלכתית של רדצ"ה בנושאים הללו הייתה מתמשכת עולה גם מההתייחסות החטופה של רדצ"ה לכתב העת “הפלס” שנציג עתה. כתב העת הפלס היה ירחון רבני שערך אליהו עקיבא רבינוביץ, רבה של פאלטאווא (Poltava, אז ברוסיה), והודפס בברלין, מקום מושבו של רדצ"ה, משנת תרס"א עד תרס"ה. בחוברת השנייה של השנה הראשונה (מרחשוון, תרס"א, עמ' 75), שאל “שואל פראגער” (= שואל אנונימי מהעיר פראג) שאלו זו:

“אשה שיש לה מיחוש בראשה, שאי אפשר לה לטבול, כי בהכנס מים לתוך אזניה הרי היא חולה מסוכנת ירחים אחדים, ולפי דברת הרופאים אין זאת אלא מפני שהמים שמזיקים לה – אם יש לה תקנה לסבוך אזניה במוך (וואטטע) שלא יכנסו בהם המים.”

⁴¹ על שאלה אחרת ששאל הרב יצחק זעקל במברגר את רדצ"ה השיב רדצ"ה (מלמד להועיל, ח"ב סי' קכא): “שאלתו שאלת חכם שכולל כלו תשובה.” תשובה זו, שמצויה בארכיון המשפחה, לא נכללה במחברות (שבידי המשפחה). מהתאריך שבו נכתב המכתב נראה שניתן לתארך אותה לשנים שבין זמן מינויו של הרב במברגר לרבה של באד קיסינגן והמחוז בשנת 1900 לבין זמן פטירת רדצ"ה בשנת 1921.

באותה חוברת כבר הציג העורך סברה להתיר שימוש במוך. בחוברת הרביעית (טבת, תרס"א, עמ' 203) הופיעה תשובה שהעלתה סיבות להתיר, ובחוברת השביעית (ניסן, תרס"א, עמ' 395–398), הופיעו עוד ארבע תשובות, וכולן נטו להקל. התשובות הגיעו מרבנים מגליציה, אוקריינה, ליטא ואפילו מארצות הברית. ובכל זאת, כשרדצ"ה חיבר תשובתו הראשונה בנושא כעבור חמש שנים, הוא כתב: "ואני מיראי הוראה בדבר שלא ראיתי שקדמני שום פוסק." אי אפשר להסיק שרדצ"ה לא ראה ולא הכיר את כתב העת הפלס בעת ההיא (בטרם ציין אותה בתשובתו לשואל לעיל) כי רדצ"ה עצמו פרסם את מהדורתו למכילתא דרבי שמעון בר יוחאי בכתב העת הזה באופן סדרתי, מדי חודש בחודשו, החל מהחוברת החמישית של שנת תרס"א. ועוד נציין ששאלה זו נידונה בכמה ספרי שו"ת של פוסקים מוכרים (שרדצ"ה מצטט בהקשרים אחרים) שיצאו לאור עוד לפני שרדצ"ה כתב את תשובתו הראשונה בתחילת שנת תרס"ו.⁴² ובכל זאת הוא כתב, "לא ראיתי שקדמני שום פוסק" שדן בשאלת 'מוך באוזן'. כיצד ניתן להסביר זאת? נראה לנו שאכן רדצ"ה לא הכיר שום פוסק שדן בשאלה משום שאחרת הוא היה מביא את דעות המקילים לתימוכין בהכרעתו. אלא שניתן לראות בכך עדות עקיפה נוספת להצעתנו, שבשנת תרס"א, פחות משנתיים אחרי פטירתו של הרב הילדסהיימר, רדצ"ה עדיין היה בתחילת דרכו כפוסק הלכה, אך היה בעל מעמד ציבורי רחב וראה את עצמו כבודד בהכרעתו ההלכתית. כלומר בעשרות השנים הראשונות של פעילותו התורנית רדצ"ה השקיע את מרצו בחיבוריו על המקרא, המשנה והתלמוד ולא בפסיקת הלכה.⁴³ ואילו בעשורים האחרונים לחייו רדצ"ה הרחיב והעמיק את העיסוק שלו במתן מענה הלכתי לשואלים. זאת הסיבה לכך שאף על פי שהיה תלמיד חכם מופלג, בעל ידע הלכתי רחב שאף הלך והתרחב לאורך השנים, נראה כי שאלות חדשות בעלות ממשקים הלכתיים ורפואיים לא היו מוכרות לו. כך, אף על פי שהכיר את כתב העת הפלס, המדור "משיב כהלכה" לא היה לנגד עיניו בבואו לעסוק במלאכת הפסיקה, לפחות במקרה שלפנינו. עם זאת, כפי שנראה להלן, ככל שחלפו השנים הוא השתמש בכתבי עת וספרי ליקוטים בצורה נרחבת.

האם מותר להשתמש במוך כאמצעי מניעה?

במקרה נוסף, הובאה בפני רדצ"ה השאלה האם אישה יכולה להשתמש ב'מוך' כאמצעי מניעה.⁴⁴ לעניין זה יש ברשותנו שלוש התייחסויות הלכתיות של רדצ"ה, שמהן אנו מסיקים כי הוא חזר לעסוק בתשובה זו לכל הפחות ארבע פעמים.

⁴² ראו: הרב שלום מרדכי שבדרון, שאלות ותשובות מהרש"ם, חלק א' (ורשה, תרס"ב), סימן ז'; הרב יואב יהושע וינגרטן, שאלות ותשובות חלקת יואב, חלק א' (פיצטרקוב, תרס"ג), יורה דעה סי' ל. שני פוסקים אלו כתבו להקל. ראוי לציין ששאלה זו עלתה בכמה מקומות בעשור הראשון של המאה העשרים.

⁴³ בסמוך לשנתו החמישים הוא הוציא לאור את מהדורתו ל'מדרש תנאים אבוד' היא מכילתא דרשב"י.

⁴⁴ מוך הוא אמצעי למניעת הריון שמוזכר בתלמוד הבבלי בהקשרים שונים. השימוש בו נעשה בהכנסתו לנרתיק האישה לפני קיום יחסי אישות, והוא חוסם את חדירת תאי הזרע לרחם.

ראשית, יש בידינו מכתב ללא תאריך. במכתב זה עונה רדצ'ה לשאלה זו בשני עמודים, ומתיר את השימוש במוך כאמצעי מניעה בעיקר על בסיס תשובה של הרב חיים סופר (1821–1886) בשו"ת מחנה חיים (חלק א', ברטיסלבה, תרכ"ב, סי' נ"ג, עמ' פז ע"ב–פ"ח ע"א), ובלשונו: "מפני טרדות איני יכול להאריך בדיון משמשת במוך, וע"כ עצתי נתונה שיסמוך על פסק הגאון 'מחנה חיים'....". זהו ספר שהוא הכיר בצעירותו בהונגריה. ההשוואה בין המכתב לבין המצוי במחברת ובדפוס בספר מלמד להועיל מחזקת את שראינו באשר לאופי פסיקתו של רדצ'ה, ומראה כי קיימים מספר הבדלים בין התשובה שבמכתב לבין הנדפס במלמד להועיל והכתוב במחברת: (א) אין במכתב התשובה התייחסות למידע רפואי או להתייעצות עם רופא, ואין בה גם התייחסות לשו"תים נוספים מלבד ה'מחנה חיים'. בתשובותיו המאוחרות יותר הוא מסייג ואפילו דוחה את ההיתר של שו"ת מחנה חיים. משום כך נראה לנו כי תשובה זו, מאוסף שבדרון, היא הראשונה, וניתן לראותה כבוסרית יחסית. עם זאת, יצוין כי פנייתו של רדצ'ה לרופא וקבלת עמדתו הרפואית הן באשר לאופי החולי והן באשר לסכנה שצפויה לאישה, במקרה זה, בשל הטבילה – איננה נפוצה.⁴⁵

(ב) הפסקה השנייה בתשובה המופיעה במחברת (סימן שס"ח) ובמלמד להועיל (חלק ג', סי' י"ח) למעשה מקבילה בתוכנה לעיקרו של המכתב, לפחות בשלב הראשון, אם כי התוכן נכתב אחרת. כאן, באופן נדיר, התשובה במחברת מתוארכת ליום כ"ג אלול תר"ע, אך מיד אחרי התאריך הוא מוסיף ומדווח על התכתבות שלו עם הרב ד"ר חיים ביברפלד. דיווח זה נכתב בצורה שנראית חריגה לרצף הכתיבה של המכתב, וניתן לשער שרדצ'ה הוסיף את הפסקאות הללו סמוך להעלאת התשובה על הכתב במחברתו לראשונה. לאחר מכן מופיע סימן והוראה: "עי' מ"ש [=מה שכתבתי] למעלה מדף זה". במקום זה מופיעה תוספת נוספת ובה הוא מצטט כתב עת שיצא לאור בקיץ תרע"א. עוד יש במחברת הוספה בין השורות בפסקה ה'מקורית' (לפני ההוספות), ובה הוא מסתייג מהיתרו של ה'מחנה חיים' משום שהרב שרגא צבי טננבוים, מחבר שו"ת נטע שורק (מונקאטש, הונגריה, תרנ"ט), אינו מקבל היתר זה. אם כן, לפנינו במחברת תשובה 'גרעינית' שבה הוא פוסק כפי שפסק במכתב התשובה, ועליה הוסיף רדצ'ה שלוש תוספות לאורך השנים: התכתבותו עם ד"ר ביברפלד סמוך לכתיבת מכתב התשובה בשנת עת"ר, הפנייה לדיון בכתב העת וילקט יוסף אחרי קיץ תרע"א והפנייה לתשובה בשו"ת נטע שורק שדוחה את פסיקתו המקלה של הרב חיים סופר.

(ג) במכתב מביא רדצ'ה סברה להקל: "כיון שעושה אותה להציל את נפשה מסכנה ואת בעלה מעבירה. ואף יש לה תקוה שאם אחר ב' או ג' שנה תתחזק יוכל בעלה לקיים מצות פרי' ורביה", ואילו בתשובה שבמחברת (ובשו"ת הנדפס) הסברה אינה מופיעה, אלא הוא משמר את פסיקתו המקלה ומבסס אותה בסברות אחרות בהקשרים נוספים.

⁴⁵ ייתכן שהנטייה הבסיסית של רדצ'ה למחקר השפיעה בעקיפין גם על עמדותיו ההלכתיות. במקרה זה החשיבות שהוא ייחס לקבלת המידע הרפואי בעצמו היא דוגמא לבחינה הבלתי אמצעית של הנושא הנידון, המקובלת במחקר מדעי.

מעניין כי במקרה הזה בחר רדצ"ה להביא בתשובתו במחברת גם תאריך (כ"ג אלול עת"ר) וגם פסקה פותחת שבה מופיע שם הנמען, "מו"ה [=מורנו הרב] חיים אליעזר הכהן ליפינסקי דיין דק"ק פפד"מ [= דקהל קדוש פרנקפורט דמיין]" (שהושמטה מהמהדורה המודפסת של השו"ת), וגם התייחסות לניסוח השאלה הספציפית. נראה שרדצ"ה ראה בהתייחסות לסברה של השואל עניין מהותי. לכן נראה שמכתב התשובה הראשון פונה לשואל אחר, ששאלתו לא דרשה התייחסות לסברותיו, ושמכתב זה מקדים את התשובה המופיעה במחברת ומייצג שלב מוקדם ובוסרי בהתפתחות דעתו בעניין. לבסוף, בידינו מכתב נוסף מאוסף אונא על נושא זה. מכתב התשובה פותח בתאריך, "יום ד' לפרשת בא, תרפ"א לפ"ק (=13.1.1921)". רדצ"ה מציין בתחילת התשובה שהוא מעתיק ממה שיש בידו בנושא ("רק מה שכתוב בקונטרסי", כלומר התשובה מהמחברת). ואכן, מכתב היד שלפנינו עולה כי הוא העתיק את התשובה ה'גרעינית' וגם מדווח על דיונו עם הרב ד"ר ביברפלד – שני השלבים הראשונים של התשובה במחברת. לקראת הסיום של מכתב התשובה, רדצ"ה מוסיף: "ויש לעניין זה משא ומתן בין רבני גדולי זמננו במכתב עת 'וילקט יוסף' שנה י"ג קונטרס כ"א (ט"ז מנחם אב)", בכך מתייחס רדצ"ה לכתב העת שיצא לאור בבאניהאד (Bonyhad) שבהונגריה בשנת תרע"א, ואליו מתייחס רדצ"ה בתוספת השנייה לתשובתו במחברת: "למעלה מדף זה". רדצ"ה מדווח ש"אין קונטרס זה בידי", אבל אחרי חתימתו הוא מוסיף שהקונטרס אכן הגיע לידו, ומעתיק רשימת מקורות העוסקים בנושא עבור השואל, כולל שו"ת נטע שורק. רשימה זו מתוך כתב העת כמעט זהה לאותה הוספה לתשובה שבמחברת. מסתמן, אם כן, שרדצ"ה הוסיף מקורות אלו לתשובתו במחברת בעת שהוא כתב את תשובתו זו לרב אונה בשנת תרפ"א, פחות משנה לפני מותו.

רדצ"ה ממשיך ומתאר התכתבות בין הרב יוסף נובל (1839–1917) לבין הרב הילה וכסלר (1843–1894) בעניין. קודם הוא מתאר את ההתכתבות ואז מדווח "כעת מצאתי מכתב של ר' יוסף נאבעל ז"ל". כלומר יש כאן עוד שתי הוספות בשני זמנים שונים. גם אחרי כל ההוספות האלה, לא תמה עבודתו של רדצ"ה, והוא כתב את העדכונים האחרונים שלו על גב המעטפה, כנראה אחרי שהוא השיג את שו"ת נטע שורק ועיין בו ואלו דבריו:

שחתמתי אגרותי ראיתי בשו"ת נטע שורק פ"ז ע"ט

סי' ט' שהוא לא רצה לסמוך על היתר של

המחנה חיים, וע"כ ימחול ויעיין ג"כ

בשו"ת אהל אברהם [מחוק]

"וילקט יוסף"

מכאן שההוספה בין שורות המחברת, שבה מסתייג רדצ"ה מהיתרו של ה"מחנה חיים", נכתבה גם כן בשנת תרפ"א, והיא האחרונה שבהוספות לתשובה במחברת. במחברת ובספר מלמד להועיל יש דיון רחב יותר על בסיס היתרו של ה"מחנה חיים" בדברי הראשונים והאחרונים המוקדמים, אבל דיון זה לא מובא במכתב תשובה זו וגם לא במכתב התשובה הראשונה. נראה לנו כי רדצ"ה התכוון לכתוב תשובה יחסית קצרה ומתומצתת,

כמו מכתב התשובה הראשון בנושא, שבו הוא מסתמך על ה"מחנה חיים" ואינו נכנס לדיונים כלל, אלא מוסיף את ההערות הרפואיות של ד"ר ביברפלד. אך אחרי שהגיע לידיו הגיליון של "וילקט יוסף", ואחרי שהוא עיין במקורות שהובאו שם, ובפרט בשו"ת נטע שורק, הוא מצא לנכון להוסיף עוד הערות והסתייגויות במכתב, עד שבסופו של דבר הוא חזר בו מעמדתו הראשונה והחמיר נגד ה"מחנה חיים". במקרה זה, הנטייה של רדצ"ה להחמיר ולהתנגד לגישה המקילה הראשונית שלו מאתגרת את המסקנה המחקרית המקובלת המאפיינת את המענה ההלכתי שנותן רדצ"ה כמקל, במידת האפשר, לאור אתגרי השעה.⁴⁶ אף על פי שיש לגישה זו סימוכין, גם בדוגמאות שהבאנו במאמר זה, נראה ששאלה זו ראויה לעיון מחודש המתמקד בהתפתחויות שחלו בעמדותיו ההלכתיות של רדצ"ה לאורך השנים. נראה שההתמקדות בהקשר הכרונולוגי חושפת נדבך נוסף במענה ההלכתי של רדצ"ה בשני העשורים האחרונים לחייו.

בעקבות התשובה שכתב רדצ"ה בשנת תרפ"א, אחרי שהוא ראה את הדיון ב"וילקט יוסף" מקיץ תרע"א ואחרי שעיין בשו"ת נטע שורק, יותר מעשור אחרי שכתב את תשובתו בנושא במחברתו, ובסוף חייו, חזר רדצ"ה למחברתו והוסיף בין השורות:

"אח"כ ראיתי בשו"ת נטע שורק סי' ט' שהוא לא רצה לסמוך עצמו על היתר של המחנה חיים, וע"כ גם אני מפקפק בזה."

גם במקרה שלפנינו ברור שרדצ"ה ראה את מחברתו כבסיס להמשך כתיבה ועריכה, ועבודתו עליה לעולם לא הסתיימה. כמו במקרה הקודם, מדובר בתשובה שנכתבה למעשה לאורך שנים, ושהשתכללה כשהנושא נזדמן לידו והעיון בו הלך והתרחב. נציין כי המציאות שבה פוסק מתאר שהתייעץ עם רופא, שהוא מקבל את עמדתו הרפואית ובעקבות כך מדייק את עמדותיו ההלכתיות, אומנם קיימת לאורך הדורות, אך איננה נפוצה בספרי השו"ת. במקרה זה ראינו כי רדצ"ה ראה חשיבות בהתייעצות עם רופא, בהנחה שהוא ירא שמים ותלמיד חכם, וקבלתו את שיקול דעתו של הרופא, קשורה בנאמנות ההלכתית שלו.⁴⁷

מסקנות: קווים לדרכי פסיקתו ההלכתית של רדצ"ה

⁴⁶ ראו את תיאורו של ברויאר, עדה ודיוקנה (לעיל, הערה 25), עמ' 221: "בפסיקותיו של ר' דוד צבי הופמן לבשה הגישה המקלה צורה חיובית יצירתית, כלומר, הוא פיתח דרך של פסיקה שבה הפעיל סברות מקלות באורח שיטתי ולא באקראי"; וכן אצל בראון (לעיל, הערה 4) עמ' 118-125; גורדיס, "נישואים אורחיים" (לעיל, הערה 4), עמ' 98, גורדיס ואלינסון (לעיל, הערה 4), עמ' 64-65. ייתכן שיש מקום להבחין בין תחומי פסיקה שונים, ונדרש לכך מחקר מקיף נוסף.

⁴⁷ סקירה על עמדותיהם של רבנים כלפי רופאים ורפואה למן המאה ה-16 ועד למאה ה-19, ראו אצל: Eliezer Sarel, "When the Rabbi Meets the Doctor": Differing Attitudes to Medical Diagnosis among Halakhic Authorities in Eastern and Central Europe in the Sixteenth to Nineteenth Century", in: M. Moskalewicz et al. (eds.), *Jewish Medicine and Healthcare in Central Eastern Europe* (New York, 2018), pp. 27-39.

תשובותיו ההלכתיות של רדצ"ה פורסמו רק לאחר פטירתו, אך הן מקיפות את שנות פעילותו כפוסק לאורך שנים ועד לאחרית ימיו. ראינו כי רדצ"ה העלה את תשובותיו על הכתב, חזר ודייק אותן לאורך השנים ואף הגיה את תשובותיו סמוך לפטירתו. כאשר הוא נשאל שאלה שענה עליה בעבר, הבסיס שממנו הוא משיב הוא המחברת. לעיתים הוא מעתיק את תשובותיו ממחברתו כמעט מילה במילה, ולעיתים העיון בתשובה מביא אותו לערוך ולדייק מחדש במחברתו את הנוסח המקורי של התשובה שכתב קודם לכן. הצענו שמעמדו של רדצ"ה כפוסק הלכה הלך והתרחב בשנות חייו האחרונות של הרב עזריאל הילדסהיימר, שבהן פרש הרב הילדסהיימר מפעילותו הציבורית. שנים אלו היו נקודת מפנה בתחומי העיסוק של רדצ"ה ובהן הוא עבר מעיסוק בתחומים עיוניים לעיסוק בתחומים מעשיים, ואף מיצבו את מעמדו הציבורי כפוסק הלכה, תחילה כחלק מוועדת ההלכה ולאחר מכן כפוסק עצמאי. רדצ"ה פיתח את דרכו ההלכתית בשעה שהוא חש בודד ומבודד מהמרכזים התורניים "בארצות רוסלאנר אונגארן וגאליציען", שבהן "כמעט בכל יום ויום ספר יוצא לאור עולם. פעם מחדש חידושים בש"ס ומפרשים, פעם פוסק הלכות בדינים ופסקים ופעם משיב תשובות לשואלי שאלות." מדבריו עולה שהוא חי בסביבה (גרמניה) שאין בה תלמידי חכמים, ונכפה עליו למלא את מקומו של מורו ורבו, הרב הילדסהיימר.⁴⁸

בשתי הסוגיות שנידונו כאן, רדצ"ה סמך על קומץ קטן יחסית של פוסקים. במקרה של 'מוך באוזן' הוא מסתמך בעיקר על השולחן ערוך ונושאי כליו, ואינו ער לכמה תשובות שכבר אז נכתבו ופורסמו בנושא. משום כך, הוא מתנה את היתרו על הסכמת רבנים אחרים. בסוגיה של 'משמשת במוך' הוא הסתמך על הרב חיים סופר בלבד, אחד מגדולי פוסקי הונגריה, עד שהוא פגש בשו"ת נטע שורק, חיבור נוסף שפורסם בהונגריה, ובעקבותיו נטה לכיוון המחמיר.

לבסוף, מאפיין נוסף קשור בצורת הכתיבה של רדצ"ה את תשובותיו ההלכתיות. הללו נכתבות בתמצית, מדגישות את ההשלכה המעשית, ועל פי רוב אינן כוללות דיון במקורותיה ההלכתיים. רדצ"ה כמעט ואינו עוסק בסוגיות התלמודיות ובראשונים, אלא דן במקורות לפסיקת ההלכה החל מהשולחן ערוך ועד לאחרוני הפוסקים בני זמנו. כך נעזר בחיבורים ופירושים הלכתיים יחסית חדשים (ליטאיים), כדוגמת ערוך השולחן ומשנה ברורה החל מסוף שנת 1903. במקרים שבהם נשאל שאלה שכבר ענה עליה בעבר, הוא העתיק בתמצית מתוך המחברת שבה ליקט את תשובתו 'המקורית' לשולחן, והעיר כי האריך בדיון בשאלה דומה שהובאה לפניו בעבר. כמו כן, על מנת לתת מענה מיטבי לשואלים, פנה רדצ"ה לרופאים, והביא בחשבון גם את ההיבט הרפואי, בתנאי שהרופא נאמן להלכה ומכיר בחשיבותה.

⁴⁸ בשנת 1895 פרש הילדסהיימר בשל מצבו הבריאותי מן ההוראה בבית המדרש, ומכל פעילותו הציבורית. עד לפטירתו בשנת 1899, התחלפו מורים בתפקיד יושב הראש של סגל המורים בבית המדרש. לאחר מכן, נתמנה רדצ"ה לרקטור המוסד. ראו: ברואיר, עדה ודיוקנה (לעיל, הערה 25), עמ' 130.

נספחים: העתקת התשובות מכת"י

נספח א. מוך באוזן

תשובת רדצ"ה בענין מוך באוזן, משנת 1905

ב"ה [בעזרת השם] יום א', פרשת ויצא, תרס"ו

שוכט"ס להרב המופלג בתו"י [=בתורה ויראה] מו"ה [=מורנו הרב] פנחס וואלף נ"י
[=נרו יאיר] יושב בשבת תחכמוני בק"ק [=בקהילה קדושה] קאָלן יע"א [=יגן עליה א-
להים].

מה ששאלת אם יש למצוא איזה קולא לאותן נשים שיש להם חולי אוזן, והרופא אסר
להם לטבול מפני שהמים הנכנסים לאוזן יזיקו להן, נלענ"ד שבודאי אנו מוכרחין להתור
אחר היתר מפני שיש לחוש שלא תלכנה לטבילה ובעליהן יהיו נכשלין ח"ו באיסור נדה,
וע"כ אגלה [?] דעתי בזה.

הנה בשו"ת [=בשאלות ותשובות] פני ארי" סי' י"ב מסופק באשה ששכחה ספוג באזנה
וטבלה כן אם⁴⁹ צריכא לחזור ולטבול מפני שביומא נ"ח ע"א [=עמוד א'] איתא דספוג
לא חייץ משום דמחלחל, והוא מסופק שם דאפשר דספוג שבתוך האוזן כיון שנדחק למקום
צר קצת אינו מחלחל וחוצץ, ועוד כי שם חשש שאינו שייך לנד"ד [=לנידון דידן]. והנה
שם בשכחה ספוג באוזן ודאי יש לחוש דהספוג היה דחוק דהא הוי מילתא דלא רמי' עלה,
אבל בנד"ד אם אנו מזהירין אותה שלא תדחוק הספוג כ"כ [=כל כך] עד שלא יחלחלו
המים, יכולה להזהר בזה, ואי דיש לחוש שלא תזהר ואדרבה תדחוק הספוג שלא יכנסו
המים, יש לומר דנשאל לרופא, ואם הרופא יאמר שדי⁵⁰ לה בספוג רפוי, ויתנו לה ספוג
שהוא כמדת נקב אזנה בלי דחק ודאי לא תזיד לעבור על האזהרה, ועכ"פ בשעת הדחק
אין לגזור גזירה.

ועוד נ"ל [=נראה לי] שבודאי מאבראי לא יהי' הספוג דחוק ורק מבפנים בנקב האוזן יש
לחוש לזה, ושם הוי בית הסתרים, ולהרבה פוסקים ראוי לביאת מים בבית הסתרים הוי
דרבנן, ומיעוט ומקפיד ג"כ הוא דרבנן, והוי תרי דרבנן כמ"ש הח"ס י"ד סי' קצ"ב
עיי"ש [=עיינין שם] ואין לחוש. ועוד דודאי אין לחוש שהספוג יהי' מהודק כ"כ שלא יהא
ראוי לביאת מים, ולא גרע מדבוק שפתים ברפיון דמקרי ראוי לביאת מים, ע' [=עיינין] סי'
קצ"ח סעיף ל"ח.

ומהאי טעמא אפשר לומר שאם הרופא אומר שספוג לא טוב ושצריכא מוך של צמר גפן,
שגם זה כספוג יחשב אם הוא רפוי שהמים נכנסין בו, [עמוד ב] דספוג דמתני' [=דמתניתין]
לאו דוקא, ובש"ס יומא נ"ח ע"א מדמה סיב לספוג, ומצינו בש"ס כמה פעמים ספוגין
של צמר.

⁴⁹ במקור המחבר מחק כאן מילה אחת.

⁵⁰ מנוקד במקור.

עוד יש למצוא תקנה שתכניס אצבעותיה לאזניה כדחזינן בשו"ת שיבת ציון שהובאה בפ"ת [=בפתחי תשובה] סי' קצ"ח סעיף כ"ג באשה שיש לה חולי עינים, שצוה שחברתה תשים ידה על עיניה אחר שתרחץ ידיה במי מקוה, מפני שאם היא בעצמה תעשה זאת יש לחוש לקמטים. ונ"ל דאם א"א [=אי אפשר] שתמצא חברתה שתלך עמה למקוה ביחד (כי חברתה צריכה לעמוד ג"כ במים במקוה כדי שהמים לא יהיו תלושים מהמקוה) יש לסמוך על הט"ז [=הטורי זהב] סי' קצ"ח ס"ק ל"ח דבדיעבד עלתה לה טבילה אם הכניסה עצמה עד צוארה במים ואין לחוש לקמטים, וא"כ [=ואם כן] תוכל בעצמה להכניס אצבעותיה באזנים, אחרי שהטבילה עד צוארה במים עם הידים, ויהיו הידים טופח ע"מ [=על מנת] להטפיה. איברא דבזה יש לחוש שתדחוק האצבעות כ"כ באזן עד שלא יהא ראוי לביאת מים, שבשעת הטבילה לא תוכל להזהר כל כך מפני בעיתותא דמיא. ויש להתיעץ עם הרופא איזה דבר טוב לה לעשות. גם נ"ל אם הרופא מזהירה שתשא בכל עת ספוג או מוך של צמר גפן רפוי באזנה לרפואה ולמגן⁵¹ על אזניה שלא תבוא לידי סכנה, אז נוכל לצרף ג"כ הסברה שאינה מקפדת בספוג זה שמציל אותה מסכנת חולי, עי' סי' קצ"ח סי' א' ובט"ז שם.

אמנם מפני שאני טרוד מאד ואני מיראי הוראה בדבר שלא ראיתי שקדמני שום פוסק, לא אחליט דעתי עד שימחול וישאל עוד שני רבנים גדולי הוראה, ואז נמטיין שיבא מכשורא.

ובברכת שטו"ב [=שלום טובה וברכה] הנני דו"ש [=דורש שלומן] ואוהבו,

הק' [=הקטן] דוד צבי האפפמאנן

[עמוד ג]

אוזן לחציצה

Dr. Dünner – Amsterdam

הסכים להתיר

Ebenso [?] Dr. Ritter – Rotterdam

תשובת רדצ"ה בענין מוך באוזן, משנת 1910

ב"ה יום ב' ט' ניסן עת"ר

שוכט"ס! מפאת קוצר הזמן אעתיק למ"כ מה שהשבתי מקדם על שאלה כזו, וז"ל [=וזה לשוני] בקונטרסי.

הנה בשו"ת פני ארי' סי' י"ב מסופק באשה שיש לה ספוג באזנה אי הוי חציצה, דכפירוש איתא ביומא נ"ח ע"א דספוג לא חייץ כיון דמחלחל, אך הוא מסופק בספוג שבתוך האוזן

⁵¹ מנוקד במקור.

שנדחק למקום צר קצת ובכה"ג [=ובכהאי גוונא] אפשר דחייץ. ונראה דדוקא בנידון דשם שנסאא את הספוג ושכחה ליתלו מן האזן ודאי לא שמה על לבה שלא להדק הספוג והוי מילתא דלא רמיא עלה, אבל אם מתחלה קודם הטבילה מדקדקת שלא לתת את הספוג כי אם ברפיון ותחתוך מדת הספוג שיכנס לתוך אזנה בלי הידוק יש להתיר בשעת הדחק, ואף שיש לחוש להיפך בני"ד שתדחוק את הספוג שלא יכנסו מים באזניה, מ"מ [=מכל מקום] אם הרופא יאמר שגם אם יכנסו קצת מים דרך הספוג לא יזיק, והחכם [עמוד ב'] יזהיר אותה שלא תדחוק אותו שאם תעשה כן לא תעלה לה הטבילה בודאי תשמור זאת, ובשעת הדחק אין לגזור הגזרה. ועוד דאם תכניס הספוג בבית הסתרים שבאזן בדוחק הוי תרי דרבנן כמ"ש הח"ס י"ד סי' קצ"ב. עוד יש למצוא תקנה שתכניס אצבעותיה תוך האזן אחר שתדיחם במים, כמו שהביא בפתחי תשובה בשם שיבת ציון באשה שיש לה כאב עינים שהוא צוה שחברתה תשים ידיה על עיניה אחר שתרחצם במי מקוה מפני שאם היא בעצמה תעשה זאת יש לחוש לקמטים, והנה אם אין לה אשה אחרת שהולכת עמה למקוה נ"ל לסמוך בשעת הדחק דהוי כדיעבד על הט"ז סי' קצ"ח ס"ק ל"ח שכתב דבדיעבד עלתה לה טבילה אם הכניסה עצמה עד צוארה במים תחילה. רק תזהר שלא תהדק אצבעותיה כ"כ עד שלא יהיה תוך האזן ראוי לביאת מים, דאף דכ' מ"מ פ"א מה' [=דכתב 'משנה למלך' פרק א' מהלכות] מקואות בשם ריטב"א דראוי לביאת מים בעינן הוי דרבנן, מ"מ מכמה ראשונים משמע שהוא דאורייתא, ע"י חת"ס [=חתם סופר] סי' קצ"ב, קצ"ג. ואם יש לחוש שתהדק אצבעותיה עד שלא יהא ראוי לביאת מים מים אפשר דטוב יותר התקנה של ספוג דכאן אין לחוש [עמוד ג'] דהספוג יהיה מהודק כ"כ עד שלא יהא ראוי לביאת מים דלא גרע מדבוק שפתותיה ברפיון דסגי ואינו אסור אלא כשדבקה שפתותיה בחוזק, ע"י סי' קצ"ח סעי' ל"ח. ואם הרופא אומר שספוג לא יועיל רק מוך של צמר גפן אפשר דגם זה כספוג יחשב דכבר מצינו בש"ס ספוגין של צמר (שבת קכ"ט ע"ב), ובודאי ספוג ביומא נ"ח ע"א לאו דוקא דהא גם בסיב אמרו שם דלא חייץ. אמנם זה צ"ע [=צריך עיון] לדינא. – ויש לצרף עוד הסברה שאינה מקפדת בספוג זה כיון שהוא מציל אותה מסכנת חולי, אלא דהאי סברה אינה ברורה דאפשר אף שעתה בשעת טבילה אינה מקפדת מ"מ אחר הטבילה תקפיד להסיר המוך או הספוג הזה. מ"מ אם הרופא מצוה שתלך תמיד במוך או בספוג באזנה יש לצרף סברה זו, ע"י סי' קצ"ח סעי' א' ובט"ז שם.

את זאת כתבתי לפני כמה שנים ובשעת הדחק יש לסמוך על זה, אם הרופא אינו מוצא תקנה אחרת. ויחוג? בדיצת? את חג המצות הבע"ל [=הבא עלינו לטובה]

דו"ש [=דורש שלומן] ומוקירו
דוד צבי האפפמאנן

התשובה כפי שהיא מופיעה ב"מחברת" של רדצ"ה, סימן שכ
(עליו מבוסס שו"ת מלמד להועיל, ח"ב, סי' ע)

[הפיסקאות בסוגרי זזית < הן הוספות בין השורות]

שאלה: רבות הנה השאלות של נשים שיש להן חולי אזנים ואינן רוצות לטבול מפני שהרופא אסר להם, אם יש למצוא להם איזה קולא ע"י מוך וכדומה.

תשובה: כיון שיש לחוש שיבטלו ח"ו הטבילה ויעברו על איסור כרת יש לילך אחרי המקילין. והנה בשו"ת פני ארי' סי' י"ב >מובא בפ"ת סי' קצ"ח ס"ק ג' >⁵² מסופק באשה שיש לה ספוג באזנה אי הוי חציצה, דבפירוש איתא ביומא נ"ח ע"א דספוג לא חייך כיון דמחלחל אך הוא מסופק דספוג שתוך האזן שנדחק למקום צר קצת ובכה"ג אפשר דחייך. ונראה דדוקא שם שנשאה את הספוג ושכחה ליטלו מן האזן ודאי לא שמה על לבה שלא להדק הספוג >והוי מילתא דלא רמי' עלה<, אבל אם מתחילה קודם הטבילה מדקדקת שלא לתת את הספוג כי אם ברפיון ותחתוך מדת הספוג שיכנס לתוך אזנה בלי הידוק יש להתיר בשעת הדחק. ואף שיש לחוש להיפוך שבנד"ד תדחוק את הספוג שלא יכנסו מים באזנה, מ"מ אם הרופא יאמר שגם אם יכנסו קצת מים דרך הספוג לא יזיק והחכם יזהיר אותה שלא תדחוק אותו שאם תעשה כן לא תעלה לה הטבילה בודאי תשמור את זאת, ובשעת הדחק אין לגזור גזירה. >ועוד דאם תכניס הספוג בבית הסתרים שבאזן בדוחק הוי תרי דרבנן כמ"ש הח"ס י"ד בסי' קצ"ב. עוד יש למצוא תקנה שתכניס אצבעותיה תוך האזן אחר שתדיחם במים, ועיין מה שהביא בפתחי תשובה >סי' קצ"ח סעיף כ"ג >⁵³ בשם שיבת ציון באשה שיש לה כאב עינים שהוא צוה שחברתה תשים ידיה על עיניה אחרי שתרחצם במי מקוה, מפני שאם היא בעצמה תעשה זאת יש לחוש לקמטים; והנה אם אין לה אשה אחרת שהולכת עמה למקוה נ"ל לסמוך בשעת הדחק דהוי כדיעבד על הט"ז >סי' קצ"ח ס"ק ל"ח שכ' דבדיעבד עלתה לה טבילה אם הכניסה עצמה עד צוארה במים תחילה. רק תזהר שלא תהדק אצבעותיה כ"כ עד שלא יהי' תוך האזן >ראוי לביאת מים, דאף דכ' מל"מ פ"א מה' מקואות בשם ריטב"א דראוי לביאת מים בעינן הוי דרבנן, מ"מ מכמה ראשונים משמע שהוא דאורייתא >ע' ח"ס י"ד סי' קצ"ב וקצ"ג > ואם יש לחוש שתהדק אצבעותיה עד שלא יהא ראוי לביאת מים >אפשר > דטוב יותר התקנה של ספוג דכאן אין לחוש דהספוג יהא מהודק כל כך עד שלא יהא ראוי לביאת מים דלא גרע מדבוק שפתותיה ברפיון דסגי ואינו אסור אלא כשדבקה שפתותיה בחוזק ע' סי' קצ"ח סעיף ל"ח. ואם הרופא אומר שספוג לא יועיל רק מוך של צמר גפן, אפשר דגם זה כספוג יחשב דכבר מצינו בש"ס גם ספוגין של צמר (שבת קכ"ט ע"ב), ובודאי ספוג ביומא נ"ח ע"א לאו דוקא דהא גם בסיב אמרו שם דלא חייך. אמנם מפני שהוא קולא שלא ראיתי עוד בפוסקים, לא אחליט כל מה שכתבתי בסי' זה למעשה עד שיסכימו בזה עוד שני בעלי הוראה גדולים. ויש לצרף עוד הסברה שאינה מקפדת בספוג זה כיון שהוא מציל אותה מסכנת חולי, אלא דהאי סברא אינה ברורה דאפשר אף שעתה בשעת טבילה אינה מקפדת מ"מ אחר הטבילה מקפדת להסיר המוך הזה. מ"מ אם הרופא מצוה שתלך תמיד במוך באזנה יש לצרף סברא זו, עיין סי' קצ"ח סעיף א' ובט"ז שם. וע' במ"ע הפלס שנה א' צד 203 וצד 395 עוד צדדין להיתר, ושם מתירין גם במוך וואטטע. >⁵⁴

⁵² מכיוון שה"פתחי תשובה" אינו מוזכר במכתבי התשובות שראינו, ניתן להסיק שזוהי תוספת מאוחרת. שלמה הופמן אף הצביע על כך שפסקה זו נכתבה בגוון אחר של דיו, ונראה שיש בכך אישוש למסקנתנו.

⁵³ מראה מקום זה אינו מופיע במכתבי התשובות, ועל כן ניתן להסיק שזו תוספת מאוחרת.

⁵⁴ שלמה הופמן הצביע על כך שהפסיק בתחילת הפסקה היה במקור נקודה. רדצ"ה משך אותה והפכה לפסיק בעת שהוא הוסיף מראי מקום אלה לתשובה שבמכתבת.

נספח ב. משמשת במוך

התשובה הראשונה (לא מתוארכת)

[ההדגשות באמצעות קו תחתון – נמצאות במקור ובגוון דיו זהה. מה שנמצא בסוגריים הם ההוספות וההערות של רדצ"ה על התשובה מספר "מחנה חיים"]

שוכט"ס! מפאת טרדות איני יכול להאריך בדין משמשת במוך, וע"כ [=ועל כן] עצתי נתונה שיסמוך על פסק הגאון בעל "מחנה חיים" חלק א' סי' נ"ג בשאלה שדומה ממש לשאלתו וז"ל [=וזה לשונו] בפסקו:

"וא"כ תעשה האישה הזאת:⁵⁵ פעם ראשון תבעל לבעלה בהעראה בלבד שאין האישה מתעברת בהעראה עי' יבמות דף כ'... או תבעל לו פעם ראשון שלא סמוך לווסתה ולא סמוך לטבילה דאין האישה מתעברת אלא בשני זמנים הללו (זה הוא רק לחד תי' [=תירוך] של תוס' [=תוספות] נדה י' ע"ב, וא"כ בטל זאת העצה, דחמירא סכנתא ואין לסמוך על חד תי' דלמא הלכה כאידך תי') וע"כ תעשה כעצה א', ויש תחת ידי תשובה ממר חמי זצ"ל [=זכר צדיק לברכה] שהתמיר בפשטות לשמש בהעראה, דהיינו הכנסת עטרה בלבד)⁵⁶

ואחר תשמיש כנ"ל⁵⁷ תניח מוך בעומק רחמה בחזקה ותוכל לשמש בכדרכה תמיד. – ובכל פעם אשר מוציאה המוך צריכה לעשות בעילה אח"כ [=אחר כך] פעם אחת באופן הנ"ל בהעראה בלבד ובלא מוך⁵⁸ (דליתן מוך לכתחילה קודם תשמיש העלה המחנה חיים דאסור, וע"כ פסק כנ"ל שתתנו לאחר תשמיש בהעראה, ואז תוכל להניחו וא"צ [=ואין צורך] להסירו בתשמיש אחר, אבל דוקא אם הוא בעומק בחזקה).

ולבסוף מסיק: לולא דמיסתפינא הייתי אומר שביליל טבילה משום מצות עונה מותרת אפילו ליתן מוך קודם תשמיש, אבל שאר פעמים תעשה כנ"ל [=כנזכר לעיל] שתבעל תחילה בהעראה בלבד ותתן מוך אחר תשמיש ויהי' נשאר בה, ואח"כ מותר לבעול כדרכו שימוש במוך זה.

מזה תראה דבכלי פראַזעפּאַטיף⁵⁹ אסור בפשטות לשמש. ואם יש בידך תשובת מחנה חיים הנ"ל תראה זאת מתוך תשובתו.

ומאחר דאין לי פנאי, גם אם סומך על המחנה חיים ומתיר באופן הנ"ל באשר כי הוא העמיק הרחיב לברר כל השיטות וגם ראה תשובת ח"ס בעניין זה.

55 בספר מחנה חיים: "האשה העלובה הזאת".

56 כאן רדצ"ה מדלג על כמה שורות מהתשובה כפי שהיא מופיעה בספר מחנה חיים.

57 בספר מחנה חיים: "ואח"כ".

58 בספר מחנה חיים: "פעם א' באופן מג' אופנים (א) בהעראה (ב) בשלא כדרכה (ג) בשלא סמוך לווסתה".

59 כך במקור, ונראה שכוונתו ל-Präservativ (אמצעי מניעת הריון).

דו"ש ואוהבך,
הק' דוד צבי האפפמאנן.

התשובה השנייה - תרפ"א - עם חומר נוסף על המעטפה

ב"ה יום ד' פ' בא תרפ"א לפ"ק

שוכט"ס! מוקף בחבילי טרדין, לא מצאתי פנאי להשיב על שאלת מ"כ עד הנה. ואף היום אין לי פנאי לעיין בשו"ת האחרונים, ואעתיק רק מה שכתוב בקונטרסי שהשבתי כבר בענין זה. הנה אף שיש בענין זה פלוגתא דרבוותא סמכתי במקום סכנה ובמקום חשש עבירה על שו"ת מחנה חיים חלק ראשון סי' נ"ג. והוא מתיר לבעל לשמש, אם המוך מונח בעומק למעלה ממקום שהשמש דש באופן שהוא משמש כדרך כל הארץ. ולמען שלא תכוין האישה <להשחית> זרע שלו שזה ג"כ אסור אם אפשר בענין אחר, נותן עצה שישמש פעם ראשונה רק בהעראה, ובזה לא תתעבר, ותקנח האישה במוך לאחר תשמיש, והמוך ישאר מונח שם בתשמיש אחר בעומק, ויוכל אז לשמש כדרכו. וימחול ויעיין שם כי הוא מאריך מאוד.

אמנם אמר לי אז ידידי הרופא והרב מו"ה חיים ביעבערפעלד נ"י, שהמוך אינו מגין כל כך ואיכא חששא

שמה תתעבר ותבא לידי סכנה, ועל כן נתן הוא עצה אחרת: שיסתום הרופא או מילדת (העבאממע)⁶⁰ – בסת את פי

הרחם בסתימה הנקראת Occlusion, כידוע לבעלי אומנות זו, ועפ"י רובא דרובא סתימה זו מספקת למנוע ההריון, כי כזאת עושין בארץ צרפת הנשים, אחרי אשר ילדו ב' ילדים (צוויא-קינדער-זיזטעם).⁶¹ [עמוד ב] ולזהירות יתירה יעץ לעשות עוד לאחר תשמיש אויזשפילונג⁶² במים וחומץ (עססיגוואססער).⁶³

והנה הרב דר' ביבערפעלד סובר שמעשה Occlusion מותר בפשיטות, הואיל ואין משחיתין את הזרע ורק מונעין אותו מליכנס לרחם. ולי אין הדבר פשוט, כי מאי שנא ממוך לפני התשמיש. אמנם לפי הבעל מחנה חיים יש להתיר זה, כיון שעושה אותה להציל את נפשה מסכנה ואת בעלה מעבירה. ואף יש לה תקוה שאם אחר ב' או ג' שנה תתחזק יוכל בעלה לקיים מצות פרי' ורביה.

ויש לעניין זה משא ומתן בין רבני גדולי זמננו במכתב עת 'וילקט יוסף' שנה י"ג קונטרס כ"א (ט"ו מנחם אב). וכעת אין קונטרס זה בידי, ובלתי ספק ישנו בפפד"ם

60 בגרמנית Hebamme.

61 מדיניות שני הילדים – Zwei-Kinder-System.

62 חפיפת פנים, שטיפה – Ausspülung.

63 מי חומץ – Essigwasser.

[=בפרנקפורט דמיין (Frankfurt am-Main)], ויכול להשיגו ע"י אחיו, או ע"י דר. פרייאמאן.⁶⁴ ובאשר שהכתיבה קשה עלי לא אאריך יותר.

דו"ש אוהבו ומוקירו
דוד צבי האפֿפֿמאן.

אחר שכתבתי בא לידי קונטרס זה ושם רק מראה מקום על תשובות האלה:

יד יצחק ח"ג [=חלק ג'] סי' ט' י', שו"ת מהרשד"ם מהד"ק [=מהדורא קמא] סי' נ"ח, ושו"ת זכרון יהודא אה"ע [=אבן העזר] סי' ג', שו"ת בית יצחק אה"ע סי' צ"א, שו"ת פרי השדה ח"ב (ולפ"ז צריך לעיין בספרים אלו. (בבית יצחק עיינתי והוא אוסר כדעת ח"ס ורע"א [ורבי עקיבא איגר])

[עמוד ג] בשו"ת אהל אברהם מביא תשובות אוסרין ומתירין, ובשו"ת נטע שורק אוסר.

ויש בידי תשובה ארוכה מאת הרב יוסף נאבעל ז"ל שהשיב אל מר חמי ז"ל, הוא הביא ראיות להתיר, אך כעת אין מכתב זה תחת ידי. גם כתובים בצד מכתב זה השגות מאת מו"ה היעלע וועכסלער ז"ל.

כעת מצאתי מכתב של ר' יוסף נאבעל ז"ל, ומה שכתוב בדיו אדום הם השגות מאת ר' היעלע וועכסלער ז"ל

ובבקשה לשלוח לי המכתב לחזרה אחרי העתקה.

[גב המעטפה]

Abs: Prof. Hoffmann, Berlin

Artilleriestrasse [?] 31

שחתמתי אגרותי ראיתי בשו"ת נטע שורק סי' ע"ט

סי' ט' שהוא לא רצה לסמוך על היתר של

המחנה חיים, וע"כ ימחול ויעיין ג"כ

בשו"ת אהל אברהם [מחוק]

“וילקט יוסף”

התשובה כפי שהיא מופיעה במחברת של רדצ"ה, סימן שסח

(עליו מבוסס שו"ת מלמד להועיל, ח"ג, סי' יח)

⁶⁴ כאן נראה שרדצ"ה הוסיף תו (דומה לסימן הדקר או הצלמון, שמציין הערת שוליים) כדי להפנות את הקורא לעיין במה שהוא הוסיף כנב.

תשובה להרב הגדול חו"ב [=חריף ובקן] מו"ה חיים אליעזר הכהן ליפניסקי דיין דק"ק
פד"מ⁶⁵

[החלק הראשון של התשובה עוסק בענין אחר, ואין לה מקביל במכתבי התשובה שבידינו,
ועל כן השמטנו את החלק הזה.]

אמנם מי שמתיר תשמיש במוך יש לו על מה שיסמוך, אף שכמה וכמה גאונים אוסרים
ומכ"ת כבר העיר על שו"ת האחרונים המדברים בענין זה, ואוסיף עוד שו"ת מחנה חיים
ח"א סי' נ"ג ושו"ת אהל אברהם (ממהור"ר אברהם קארפעלעס) סי' צ' עד סי' ק"ב.⁶⁶
ואף שאין דרכי להכניס ראשי בין ההרים להכריע במקום גדולים וראשי הפוסקים, מ"מ
מאחר שהמהרש"ל ביש"ש פ"ק [= בים של שלמה פרק קמא] דיבמות סי' ח' פסק
בפשיטות כקולת רש"י דמותר ליתן שם מוך לפני תשמיש וכקולת ר"ת דאף שאר נשים
מותרות לשמש במוך עיין שם, כדאי הוא המהרש"ל לסמוך עליו בשעת הדחק להתיר
תשמיש במוך. והרופא ידע ללמד לאשה, איך תתן את המוך שלא תתעבר. >אח"כ ראיתי
בשו"ת נטע שורק סי' ט' שהוא לא רצה לסמוך עצמו על היתר של המחנה חיים, וע"כ
גם אני מפקפק בזה> ואם הבעל רוצה לבעול בכל פעם רק בהעראה, נ"ל ג"כ דשרי,
מאחר שאינו זורה בחוץ. אך צריך לשאול לרופא מומחה אם בזה ליכא חשש שתתעבר
ותבוא לידי סכנה. ומ"מ, כאשר שמעתי בשם רופאים, במוך יש לתקן שבודאי לא תעבר.
וא"כ תעשה כן ושלום על ישראל (כ"ג אלול עת"ר לפ"ק).⁶⁷

אחר שכתבתי הנ"ל אמר לי הרופא הרב הגדול מו"ה חיים ביעבערפעלד נ"י שהמוך
אינו מגין כל כך, עד שבודאי לא תתעבר כי אפשר שאשה תתעבר אפילו אם תשמש
במוך. ועל כן נתן הוא עצה אחרת. א) שיסתום הרופא או חכמה (העבאממע) את פי הרחם
בסתימה ראויה (כידוע לבעלי האומנות) <Occlusion> ובזה אין אני רואה שום צד ונדנדוד
איסור הואיל ואין משחיתין את הזרע אלא שמונעין את הזרע מליכנס לרחם. (א"ה [=אמר
המחבר (רדצ"ה)] לענ"ד איני רואה היתר <פשוט> בזה Occlusion. ב) תיכף ומיד אחר
התשמיש תעשה האשה חפיפת פנים (אויסשפילונג) במים וחומץ (עססיגוואססער): ואף
שבזה יש צד השחתה, כי ע"י החומץ נתרועע כח הזרע עד שלא >שאינו< יכול עוד
להוליד מ"מ אין אני רואה בזה איסור במקום סכנה שהרי >יש< כמה דעות שהיא אינה
מוזהרת על השחתת זרעו. עכ"ל [=עד כאן לשון] הרופא >והרב< הנ"ל.

ואמר לי עוד, כי עפ"י [=על פי] רובא דרובא הסתימה לבדה שקורין Occlusion מספקת
למנוע ההריון (וע"ל הערת) כי אך-אך כזאת עושים הנשים >בעוה"ר [=בעוונותינו
הרבים]> בארץ צרפת אחרי אשר ילדו ב' ילדים (צווייא קינדער זיסטעם) >ע"ל [=עין
לעיל] הערת. אולם לזהירות יתירה הוא מצריך עוד אויסשפילונג במים וחומץ. ע"י
מ"ש למעלה מדף זה.

65 הפתיחה הושמטה מהתשובה המודפסת.

66 כך במחברת, אבל בדפוסים: "סי' ק"כ". עיין בשו"ת אהל אברהם (מונקאטש, תרנ"ט) מעלה
שמיסין ק"ג המחבר עובר לנושאים אחרים. במחברת מופיעה הגרסה הנכונה.

67 תשובה זו היא אחת התשובות האחרונות שרשם רדצ"ה במחברתו, בשנת תר"ע. בדפוסים
כתוב: "כ"ג אלול ות"ר". יצוין כי הגרסה המצויה בפרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן
מתרגמת תאריך זה לשנת תר"ו, בהיות רדצ"ה בן שלוש שנים.

טובה גנזל וואלי פישר

[הוספה בראש הדף] לענין תשמיש במוך ע' שו"ת יד יצחק ח"ג סי' ט' יו"ד שו"ת מהרש"ם מהד"ק סי' נ"ח ושו"ת זכרון יהודא חאה"ע [=חלק אבן העזר] סי' ג', ושו"ת בית יצחק אה"ע ח"א סי' צ"א ושו"ת פרי השדה ח"ב. נעתק ממ"ע וילקט יוסף שנה י"ג קונטרס כ"א (ט"ו מנחם אב).